

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ગંખતી સંસ્થા

સંચયન

પ્રારંભ: ઓગસ્ટ, 2013

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

608 Poplar St., Durham, NC 27703 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): મહેશ ચાવડા
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org

<https://ekatra.pressbooks.pub>

આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન , ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો – ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

સંચયન ૪૫ // ડિસેમ્બર ૨૦૨૦

સંપાદકનું કથન ❀ ઉશનસૂ : વિદાય લેતી જન્મશતાબ્દીએ ❀ રમણ સોની

કાવ્યસપ્તક ❀ સાત કાવ્યો ❀ મનહર મોદી

વાર્તા ❀ પેસમેકર ❀ મધુ રાય

કાવ્ય ❀ એક કીટનું સ્વપ્ન ❀ યજ્ઞેશ દવે

નિબંધ ❀ ત્રણ લલિત નિબંધો ❀ સુરેશ જોષી

કાવ્ય ❀ ઓળખ ❀ પ્રતિષ્ઠા પંડ્યા

શતાબ્દી-વંદના ❀ જયંત પાઠકની જન્મશતાબ્દી ❀ વિજય શાસ્ત્રી

હાસ્ય ❀ સ્ત્રી-પુરુષ ❀ સ્વૈરવિહારી

ચરિત્ર ❀ અમારાં મા ❀ પ્રણવ સુરેશ જોષી

મધ્યકાલીન કાવ્ય ❀ મોરલો મરતલોકમાં ❀ દાસી જીવણ

શ્રદ્ધાંજલિ ❀ વિદાય નટવરસિંહ પરમારની ❀ હિમાંશી શેલત

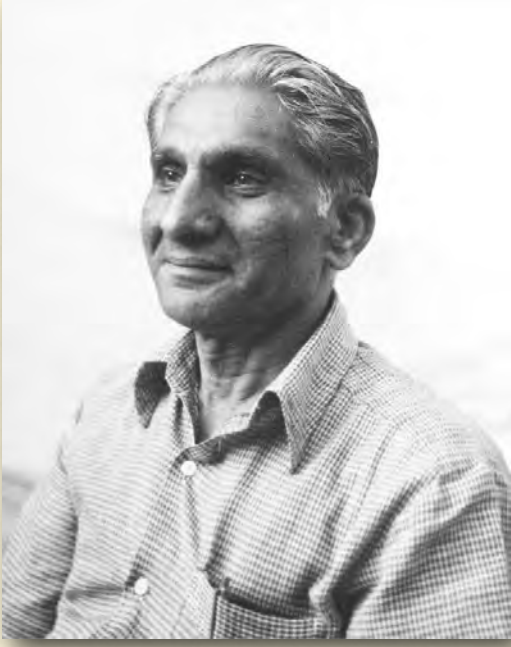
શ્રદ્ધાંજલિ ❀ જયંત મેઘાણી :એક રુચિસંપન્ન સાહિત્યસેવીની વિદાય ❀ રમણ સોની

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

ઉશનસૂ : વિદાય લેતી જન્મશતાબ્દીએ

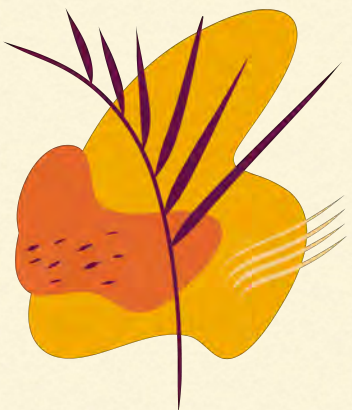
(જ. ૨૮ સપ્ટે. ૧૯૨૦ – અવ. ૬ નવે. ૨૦૧૧)

રમણ સોની

ઉશનસૂ ઊર્મિની ઊર્જાથી સભર આપણા પ્રતિભાશીલ કવિ, કહો કે નિત્ય-કવિ. ૯૧ની વયે એમનો દેહવિલય થયો એના આગલા માસ સુધી એમનાં કાવ્યો સામયિકોમાં પ્રગટ થતાં રહ્યાં. ૧૯૪૦ આસપાસ એમની કવિતા આરંભાઈ, ત્યારથી લઈને એમનો કાવ્યપ્રવાહ, સર્જકતાના અદ્ભ્ય વેગથી, અવસાનપર્યંત અવિરત ચાલ્યો. કોઈ વર્ષ, કવિતા પ્રગટ કરતા કોઈ સામયિકનું કોઈપણ વર્ષ, એવું નહીં ગયું હોય જેમાં ઉશનસૂની રચનાની હાજરી ન હોય. ને એવા કોઈ ને કોઈ કાવ્યમાં એમની છંદ-પ્રાસ-સોનેટપ્રીતિની પરિચિતતાની આરપાર નીકળીને, સંવેદન-રચનાની કોઈ આગવી પ્રહર્ષક રેખા ઝબકી રહેતી હોય. કથિત ‘રૂઢતા’ ઉશનસૂની હથેળીમાં આવતાં જ જીવતી થઈ જતી – કોઈ આકર્ષક કલ્પન, કોઈક ઝીણી સંવેદન-ભાત, અભિવ્યક્તિનો કોઈ વિશિષ્ટ મરોડ, અમૂર્ત કે અવ્યક્તની કોઈ મૂર્ત-મુખર રમ્ય મુદ્રા એવાં આવી જાય કે એમની કાવ્યરચના ગુજરાતીની ‘તાજી’ અને સામ્પ્રત કવિતાની અગ્ર હરોળમાં દેખાય.

સિત્તેર વર્ષ ચાલેલી એમની કાવ્યસાધના ગુજરાતી કવિતાના ત્રણ યુગોમાં પ્રસરી અને એ દરેક યુગમાં ઉશનસૂ પોતાની એક જુદી મુદ્રાવાળા વિલક્ષણ કવિ રહ્યા. આંતરિક રીતે એ વિકસતા રહ્યા ને પદાવલીના ઉબડખાબડ માર્ગ પરથી તરલ-સરળ પ્રવાહિતા તરફ, સઘન-ચુસ્ત સોનેટરચનાઓથી પ્રાસાદિક-મધુર ગીતિરચનાઓ તરફ, મોકળા બનતા છંદોથી ઘરેળુ અભિવ્યક્તિ સાધતા અ-છાંદસૂ તરફ જતા ગયા, એટલું જ નહીં; આ, પોતાની, જૂની અને નવી બંને રીતિઓમાં એમની કવિતા સતત, અજસ્રતાથી વરસતી રહી – સર્જકતાને અને કવિકર્મને એક-આકાર કરતી રહી. ‘વળાવી બા આવી’ જેવી સર્વપરિચિત આસ્વાદ્ય રચનાથી લઈને ‘અનહદની સરહદે’ જેવી, આદિમતાની ઉત્કટ અનુભૂતિના સંકુલ રૂપને આલેખતી શિખરસ્થ દીર્ઘરચના સુધીનું એમની કવિતાનું ફલક છે.

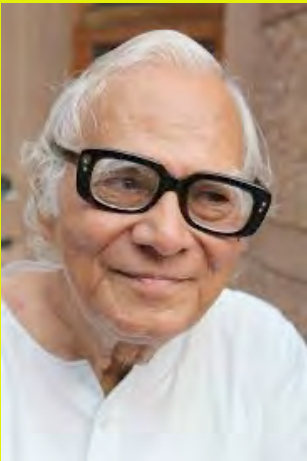

૧૯૯૬માં, બારસો ઉપરાંત કાવ્યોને સમાવતો એમનો સર્વકાવ્યસંગ્રહ ‘સમસ્ત કવિતા’ પ્રગટ થયો એ પછી પણ એમના પાંચ-છ કાવ્યસંગ્રહો આવ્યા. એમની ૮૫ની વયે પ્રકાશિત કરેલા કાવ્યસંગ્રહનું નામ ઉશનસે ‘છેલ્લો વળાંક’ આપ્યું – ‘છેલ્લો’, પણ ‘વળાંક’ – એટલે કે, ગતિ અટકી નથી. એ પછીના સંગ્રહનું નામ હતું ‘ઉપાન્ત્ય’ – એટલે કે, હજુ આ પણ છેલ્લો નથી, એ પહેલાંનો છે! ગતિરોધ જાણે કે એમને બિલકુલ સ્વીકાર્ય ન હતો — હયાતીમાં એમણે કવિતાનું ક્યાંય પૂર્ણવિરામ મૂક્યું નહીં. પોતાની બધી જ મર્યાદાઓ સમેત, હંમેશાં કંઈક નવું ને નવું તાકતા એ સતત લખતા રહ્યા – સુસજ્જ પદ્ય અને સમર્થ કવિતા. એમની કવિતા સર્વથા ‘નીતરાં પાણી’ની કવિતા ભલે ન રહી, પણ ‘મલિન ફીણ’ના છોગાવાળી એમની કવિતાએ છટાથી ને વેગથી વિસ્તરવું ને વળી ઊંડે ઊતરવું સ્વીકાર્યું હતું. ‘પરમ વિસ્મય’ અને ‘આદ્યનો લય’ એમની કવિતાના કેન્દ્રમાં રહ્યાં ને એ એમની કવિતાને અન-હદની સરહદે પણ લઈ ગયાં. સમયેસમયે એમણે કરેલા રચનાપ્રયોગોના વૈવિધ્યવાળા બહોળા વિસ્તારમાં એમની કવિતા શબ્દ-ચેતનાની ભીતરમાં ઊતરતી રહી, અને ઉશનસૂ આપણા મુખ્ય કવિઓમાં આદરણીય સ્થાન પામ્યા.

○

કવિતા ઉપરાંત એમણે નિબંધ, એકાંકી, સ્મરણકથા એવાં વિવિધ રૂપોમાં સર્જકતાને પ્રસારી; સ્વાધ્યાયરત અધ્યાપક તરીકે ને વિદ્વંધ કવિ તરીકે એ વિવેચન પણ લખતા રહ્યા. પરંતુ એમની વ્યાપક અને વિશિષ્ટ, પ્રસરેલી અને ઘૂંટાયેલી મુખ્ય સર્જક-ઓળખ કવિ તરીકેની. અનેક સંવેદનવિષયો-રૂપો-સ્વરૂપોમાં ફરી વળેલી, મોટા ફલક પર વિસ્તરેલી એમની કવિમુદ્રાનો આપણને સૌને પરિચય છે. ઘણાને એ પરિચય ‘સમસ્ત’થી નહીં થયો હોય તો ચયન-વિશિષ્ટથી થયો હશે ને ઉશનસૂની ઉત્તમ રચનાઓ સ્મૃતિમાં છપાઈ ગઈ હશે. કોઈ પણ ઉત્તમ સર્જક એમ ચળાઈ-ગળાઈને સંશુદ્ધ થયેલા રૂપે રસિકોની સ્મૃતિમાં સચવાઈ રહેતો હોય છે. ઉશનસૂ પણ આપણી સ્મૃતિમાં સચવાશે – ઘણા લાંબા કાળ સુધી.

રમણપ્રસાદી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે આગામી ૩ વર્ષ (૨૦૨૧-૨૦૨૩) માટે, ગુજરાતીના વરિષ્ઠ અને સંમાન્ય પત્રકાર-લેખક, ભૂતપૂર્વ અધ્યાપક અને વિચારપત્ર નિરીક્ષકના તંત્રી શ્રી પ્રકાશ ન. શાહ ચુંટાઈ આવ્યા છે.

એમને સંચયન અને એકત્રનાં હૃદયપૂર્વક અભિનંદન.

મનહર મોદી

મનહર શાંતિલાલ મોદી, અમદાવાદ (જ. ૧૫ એપ્રિલ, ૧૯૩૭ – અવ. ૨૩ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૩) અદ્યતન ગુજરાતી કવિતાના વિદ્રોહ-જૂથ 'રે મઠ'થી જાણીતા થયેલા એક વિલક્ષણ બળવાળા કવિ. 'ૐ તત્ સત્ (૧૯૬૭)'માં એમની એવી પ્રયોગતત્પર કવિતા પ્રગટ થઈ. એમણે અરૂઢ ગઝલો લખી. '૧૧ દરિયા'(૧૯૮૬) એમની સર્વ ગઝલોનો સંગ્રહ. એમણે 'મનહર અને મોદી', વગેરે બીજા કાવ્યસંગ્રહો આપ્યા, ને કેટલાંક સંપાદનો પણ કર્યાં. અહીંનાં ૭ કાવ્યોમાં એમની લાક્ષણિક સર્જકતાના સંકેતો મળશે.

ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે નિવૃત્ત થયા પછી એમણે 'રન્નાદે' નામે પ્રકાશનગૃહ કર્યું. કારકિર્દી દરમ્યાન એ કેટલોક સમય 'નિરીક્ષક' અને 'પરબ'ના સંપાદક પણ રહ્યા. આવી સક્રિય ઉર્જાવાળા આ કવિ એક સવારે ચાલવા નીકળેલા ત્યાં માર્ગ-અકસ્માતમાં એમનું અવસાન થયેલું.

૧. આગે આગે

અડધો ઊંઘે અડધો જાગે
એ માણસ મારામાં લાગે

એ જ વિચારો કાયમ આવે
એકાદોયે કાંટો વાગે

આ પડછાયો તે પડછાયો
અહીંથી ત્યાંથી ક્યાંક્યાં ભાગે!

બાર બગાસાં મારી મૂડી
ગણું નહીં તો કેવું લાગે?

આ ઘર, તે ઘર, ઘરમાંયે ઘર
માણસ માણસ માણસ માગે

એક મીંડું અંદર બેઠું છે
એ આખી દુનિયાને તાગે

હું ક્યાં? હું ક્યાં? શબ્દ પૂછે છે
અર્થો ફૂટે છે : આગે આગે.

૨. અવાજો

શહેરી થાંભલાઓ સાંભળે છે,
અતિ ઝાંખા ધુમાડાના અવાજો.

કરે છે એટલો ઘોંઘાટ રસ્તા,
મને વાગે છે પથ્થરિયા અવાજો.

તિરાડો(બારીઓ ના હોય!)માંથી,
કરે છે આવ-જા લાંબા અવાજો.

રચાઈ જાય ગોળાકાર એવો,
જડાઈ જાય ચોખંડા અવાજો.

પ્રવેશે મોટા મોટા કાન જોઈ,
ઝીણાં જંતુઓ – સગવડિયા અવાજો.

સફેદી તીવ્ર નખથી કોતરીને,
દીવાલોમાં રડે કાળા અવાજો.

ઊભા છે એક પાછળ એક, સઘળા,
ન હાલે, ચાલે ગાડરિયા અવાજો.

અગાશીથી કૂદી, રસ્તાઓ વચ્ચે
પડી કચડાય છે ઘરના અવાજો.

પરાણે પીંજરામાં જઈ પુરાયા,
લીલા રંગોના પોપટિયા અવાજો.

બધેથી થાય છે ઉપહાસ મારો,
બધે સંભળાય ખરબચડા અવાજો.

નદીની રેત માથા પર મૂકીને,
બગાસાં ખાય ઘાસલિયા અવાજો.

ઉડાડે થૂંક, ને પથ્થર ઉગાડે,
ક્રિયાશીલ સર્વ ધુમ્મસિયા અવાજો.

પણે ઓ જાય છે, ઓ જાય છે, ઓ!
અવાજો આ તે છે કેવા અવાજો!

બિલાડીની બે ઝીણી આંખ વચ્ચે,
દબાયા કેંક ઉંદરિયા અવાજો.

કબૂતરની ફૂટેલી આંખમાંથી,
મને પાછા મળ્યા મારા અવાજો.

(ૐ તત્ સત્, ૧૯૬૭, પૃ. ૧૯)

૩. જાગ ને જાદવા

તેજને તાગવા, જાગ ને જાદવા
આભને માપવા, જાગ ને જાદવા

એક પર એક બસ આવતા ને જતા
માર્ગ છે ચાલવા, જાગ ને જાદવા

આંખ તે આંખ ના, દશ્ય તે દશ્ય ના
ભેદ એ પામવા, જાગ ને જાદવા

શૂન્ય છે, શબ્દ છે, બ્રહ્મ છે, સત્ય છે
ફૂલવા ફાલવા, જાગ ને જાદવા

ઊંઘ આવે નહીં એમ ઊંઘી જવું
એટલું જાગવા, જાગ ને જાદવા

આપણે આપણું હોય એથી વધુ
અન્યને આપવા, જાગ ને જાદવા

હું નથી, હું નથી, એમ જાણ્યા પછી
આવવા ને જવા, જાગ ને જાદવા

(મનહર અને મોદી, ૧૯૯૮, પૃ. ૬૫)

૪. જીવી શકું હું કઈ રીતે....

જીવી શકું હું કઈ રીતે તમને સ્મર્યા વગર?
પાંપણ કદીય રહી શકે મટકું ભર્યા વગર?

ચાલ્યાં મને ત્યજી તો નવો ખ્યાલ સાંપડ્યો
ડાળી ગુમાવવી પડી ફૂલને ખર્યા વગર

હૈયાની માછલીનો તરફડાટ નહીં જુઓ
આંખોનું પાણી આપનું ખાલી કર્યા વગર

ડૂબી ગયો તો આપનું સાન્નિધ્ય સાંપડ્યું
પાણી ગયું કપાઈ સમંદર તર્યા વગર

મંજિલ મળી છે એમ કહું તો એ ભ્રમ હશે
પામ્યું નથી કફન અહીં કોઈ મર્યા વગર

દર્શન નયનનાં પામવા દષ્ટિ થવું પડે
ખુદને નિહાળી ના શકો દર્પણ ધર્યા વગર

(ૐ તત્ સત્, પૃં ૧૭)

૫. તરડાયેલા પડછાયા

જાઓ.

તરડાયેલા પડછાયા પહોંચાડી આવો

સાગરમાં છે વહાણ ઊભું.

પથ્થરથી માથું ફોડે છે રાત.

ચોટે ચોટે ચર્યા કરવા ભર બપોરે આજે?

ઊગ્યો ચાંદ.

કાલ રાતથી ફૂકડા ઉપર બેઠો બેઠો આડો અવળો

સૂર્ય ઊંઘે છે.

ફૂકડો વેરે તેજ.

ફૂકડો સૂરજ.

મિલની ચિમની માછલીએ માછલીએ ઊઘડે બિડાય.

હાથીના દાંતો ચાવીને શહેર એની ઝીણી ઝીણી

આંખો જેવું થાય.

અડધી બોખી ડોશી જેવી

ક્ષિતિજ તણો એકાદો ટુકડો પણ જો માથે પડે –

અરે રે!

ભાગો, ભાગો

જાઓ.

(ૐ તત્ સત્, પૃં ૮)

૬. મનહરા!

સાયેસાયું બોલ, મનહરા!
મણનું મોઢું ખોલ, મનહરા!

જીવતર કાણી ડોલ, મનહરા!
ખાવા લાગે ઝોલ, મનહરા!

અજવાળું અણમોલ, મનહરા!
પોતાને તું તોલ, મનહરા!

સુખને દુઃખથી ફોલ, મનહરા!
મોંઘા એના મોલ, મનહરા!

મીઠું મીઠું બોલ, મનહરા!
ઈશ્વરનું ઘર ખોલ, મનહરા!

(મનહર અને મોઢી, પૃ. ૬૪)

૭. મારા પરિચયની કથા

એ જ છે મારા પરિચયની કથા
ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગા

જિંદગી છે દાખલો વ્યવહારનો
પ્રેમ પર આડા ઊભા લીટા થયા

મૂક થઈ ઊભા રહી જોયા કર્યું
મૌન દ્વારા પ્રશ્ન પૂછ્યા સામટા

એમણે મુજ સ્થાન સમજાવી દીધું
આંગળીથી નખ કરીને વેગળા

એમની આંખોથી ઘર ખાલી કરું
કોઈ દર્શાવો મને એવી જગા

(૧૧ દરિયા, પૃ. ૧૦૩)

(બધાં કાવ્યો અહીં 'વીસમી સદીની ગુજરાતી કાવ્યમુદ્રા'-માંથી)

હરિભાઈની ઉંમર તો વનમાં આશ્રમમાં સાદડી પાથરીને બાવા થાવાની હતી, પણ હમણાંહમણાંથી હરિદાદાને લેડિઝ લોકો બાબતે આડી લાઈનના વિચાર વધુ આવતા જણાયા. એમને વહેમ થતો હતો કે એમણે જ્યારથી પેસમેકર મુકાવેલું ત્યારથી આવું થાય છે. મીન્સ કે પહેલાં તો હાર્ટ ચાલતું હતું, ઠ્યૂકઠ્યૂક મારા ભાઈ, ઉંમરના હિસાબે. કોકવાર બીપી ધીંગાણાં કરે ને હરિભાઈ બીપીની ગોળીયું લ્યે.

કોકવાર દિવસના દિવસ મૂંગામંતર થઈને બારીની બહાર જોયા કરે, ગૂમસૂમ. પણ બીજો કોઈ ઉત્પાત નોતો એટલે બહુ ધ્યાનમાં નહીં લીધેલું.

પણ પછી મોટી ડોટરને મલવા એક વાર કેનેડા ગયેલા ને બસ આમ ઘરમાં બેઠાબેઠા વાતું કરતાંકરતાં ઢળી પડ્યા, ને બેભાન થઈ ગયા, બધા હાંફળાફાંફળા થઈ ગયા કે સું કરવું, સું કરવું, પણ પાંચેક મિનિટમાં હરિદાદા પાછા બેઠા થઈ ગયા.

ડોટર તરત હાર્ટના ડાક્ટરને બતાવવા લઈ ગઈ. હરિભાઈના સનિનલોનો એક ફેન્ડ કેનેડિયનમાં હાર્ટનો ડાક્ટર હતો. તેણે જાતજાતના ટેસ્ટ કરીને પેસમેકર મૂકવા ભલામણ કરી. અને ડોટરે હરિભાઈને પેસમેકર મુકાવી આપેલું.

પેસમેકર મૂકવાવારો ડાક્ટર પાછો યહૂદી બાય કાસ્ટ હતો, એણે જોકિંગલીજોકિંગલી કહેલું કે દાદા, તમારું હાર્ટ હવે ગુડ એઝ ન્યૂ! હવે તમે બાવીસ વરસના જુવાન જેવા જોરાવર થઈ ગયા, ઓકે? હવે બીજાં વીસપચ્ચીસ વરસ પ્રેમથી જલસા કરો આ દુનિયામાં! કહીને હાળાએ આંખ મારેલી.

હરિદાદાને પહેલાં તો સમજાયું નહીં કે આંખ કેમ મારે છે, કેમકે એવા બધા જોકસો હરિદાદા બહુ કરતા નહીં કે સાંભળેય નહીં. પણ ધીમેધીમે સમજાણું કે હાળો સોહરાબ મોદી સું કિયે છે; જુવાનબુવાન તો ભગવાન જાણે પણ હરિદાદા થોડાક ફોમ્મમાં તો આવી ગયાતા. વારેવારે પેસમેકર ઉપર આંગળીયું ફેરવતા ને ભગવાનને યાદ કરતા.

ડાબા ખભાની સહેજ નીચેની સાઈડમાં જાણે ભીંત ઉપર નાનકડું છાણું થાપ્યું હોય એવો ઉપસેલો ભાગ હતો. પેસમેકરનો! હરિભાઈ દિવસમાં શી ખબર કેટલી વાર તેને પંપાળે, મનમાં વહેમ થાય કે તેને દબાવવાથી હાર્ટમાં બ્લડની પિચકારી પડતી હશે ને ગરમગરમ બ્લડના ધસારાથી હરિદાદાને “આડી લાઈનના” વિચાર આવતા હશે. પેસમેકર ભેગું લીલી લાઈટવાળું ટ્રાન્સમીટર બી આલેલું યહૂદી ડાક્ટરે. આ ટ્રાન્સમીટર તમારી પથારી પાસે ઇલેક્ટ્રિકમાં પ્લગ કરીને મૂકી રાખવાનું. બહારગામ જવાનું થાય તો તમે જ્યાં જાઓ ત્યાં લઈ જવાનું. તમારા બોડીમાંથી આ ટ્રાન્સમીટર મારફત તમારું પેસમેકર સેકંડેસેકંડે અમને મેસેજ મોકલશે, આયાં અમારી હોફિસમાં. ને કાંઈ બી ગરબડ થાય તો આયાં એલારામ વાગે, ઢનઢનઢનનન!

ભારે હસમુખો આ કેનેડિયાનો સોરાબ મોદી. ઈ ડાક્ટર પાછો ફિલો-યે-સોફર હતો. હરિદાદા ઘણીવાર તેની પાસે વાતું કરવા જતા. હરિદાદાને ભગવાન સાથે ઘર જેવો સંબંધ છે ઈ જાણીને સોહરાબ મોદી ધરમની, ભગવાનની, ને એવી બધી હાઈફાઈ વાતું કરતો. કહેતો કે ભાષા સું છે, ડુયુનોવ? ખાલી માણસજાત બોલે છે, બીજું કોઈ પ્રાણી બોલતું નથી, વ્હાય? ઇટ ઇઝ એ મ્યુટેશન! ભાષા કાંઈ કોમ્યુનિકેટ કરતી નથી, ભાષા તો કોમ્યુનિકેશનનો દસમો ભાગ છે. ખાલી “ખાવા ચાલો” કહેવું હોય તો ઇશારેથીયે કહેવાય. કોમ્યુનિકેશન એટલે નાઈન્ટી પર્સન્ટ તો નોન-વર્બલ હોય છે. પસુપંખી કાંઈ વાતું કરે છે કે સંસાર અસાર છે? ને તોયે સંસાર ચાલે છે કે નહીં? ઈ બધું ટાઈમ ટુ ટાઈમ થવાકાળ થયા કરે એવું ઉપરવાળાએ કેરફુલી એરેન્જ કરેલું છે. તમે કોઈ વાતે ફિકર ના કરતા. ઉપરવાળો બધું કરાવે છે.

હરિદાદાને ઈ બધી પઈડકી સમજાતી નહીં ને એનો એમને કોઈ ધોખો નહોતો. પણ યહૂદી ડાક્ટરે હરિદાદાના હાર્ટ માટે કહેલું કે તમે બાવીસ વરસના જુવાન થઈ ગયા, તેનાથી ઓલી લેડિઝું બાબતે આડી લાઈનના વિચાર આવતા હસે, એવું એમને રઈરઈને થયા કરતું હતું.

આડી લાઈનના એટલે કોઈ ખાસ બાઈમાણસ મગજમાં ન આવે પણ હરિદાદાને અમથુંઅમથું બસ ફાઈનફાઈન ફીલ થયા કરે. અને એમ થાય ત્યારે તે પેસમેકરને ફીલ કર્યા કરે. હરિદાદાને “ઘેરથી” તો પેલાંની જેમ જ અગિયારસ ને એકટાણાં ને સાબુદાણાની ખીચડી બનાવતાંબનાવતાં રેડિયામાં ભજન સાંભળ્યા કરે. ધારમિક સિરિયલું જુએ. પહેલાં હરિદાદા સિરિયલુંમાં ખાસ બેસે નહીં પણ પેસમેકર પછી સિરિયલુંની લેડિઝું એમને બહુ ફાઈન ફીલ કરાવે. હરિદાદા પાછા પોતે પરસનલી સીધી લાઈનના માણસ એટલે સહેજસહેજ ડર બી લાગે. વૈષ્ણવજનમાં પરસ્ત્રી જેને માત રે વારેવારે સાંભરવા મલે ને જીવ કોચવાય કે સાલું આપણે કાંઈ એટલા બધા વૈષ્ણવ-બૈષ્ણવ-જન નથી. જોવો ને, પહેલાં ફાધર હતા ત્યારે જનોઈ પણ રાખેલી પણ ફાધર ઓફ થયા પછી તે ગઈ. પહેલાં નહાયા વિના જમવા ન બેસે, ને દાઢીહજામત પછી નહાયા સિવાય લૂગડાંને ન અડે, ને સનિવારે ડાઢીબાઢી ન કરે—પણ હવે તો કોકકોક સનિવારે ફુલ હજામતેય કરાવી આવે ને કેનેડિયા જાય ત્યારે તો રોજેરોજ સેવિંગ કરાવે એની ડોટર, ને કે નાવાબાવાનું થાય ન થાય, નો પ્રોબલેમ. ને પહેલાં સુધ ખંભારિયાની બોલી બોલતા વટથી ને હવે ગવરમેટ સર્વિસને લીધે ગોંધીનગરમાં સેટલ થયા પછી અઢારે વરણની બોલી બોલતા થયેલા. કોકવાર અંદાવાદી, કોકવાર હુરતી, કોકવાર ચરોતરી ને એવી બધી મિક્સ-ટોક થઈ જાતી. મીન્સ કે પ્યોર વૈષ્ણવજનમાંથી માઈનોરમાઈનોર નાતબહાર તો થઈ ગયેલા પણ પેસમેકર પછી તો સિરિયલુંની નટીયુંને માતસમાન ગણવાનું બિલકુલ થતું નહીં. બહુ ફાઈન ફીલ

થાય તો મિસિસને અડપલાં કરી લ્યે ને મિસિસ ખોટેખોટે રાડું પાડે કે “રોગા કંટાળા ન દો ને!” મારા બેટા સોરાબ મોદીનાં કારસ્તાન. પણ ગુડ કારસ્તાન. ફાઇન કારસ્તાન.

ને પછી થાવાકાળ એવું થયું કે એક સિરિયલમાં એક બાઈમાણસ જરાક વધુ પડતી ઘાટીલી લાગતીતી. ને ભગવાન જાણે કેમ પણ, સોરાબ મોદીના સમ, એવી અદાઉં કરે, એવી અદાઉં કરે કે હરિભાઈને એમ લાગે કે ઈ ડાયરેક્કલી તેની સામું જોઈને કાંઈક પ્રાઈવેટ વાત કરે છે. હરિભાઈ મનમાં ને મનમાં જાણે ગુલાંટિયાં ખાવા મંડેલા સિરિયલ જોતાંજોતાં, ને એમ ને એમ આંખ મળી ગઈ. તો ગધની સપનામાંયે ઓલી નટી દેખાણી, કહે કે પ્યાર ક્રિયા નહીં જાતા, હો જાતા હે! અને હરિયાને થયું કે સિધ્ધો આ લેડીઝના ઘરે જઈને એને ભેટી પડું ને કહું કે હમ તો તેરે દિલ કે બંગલે મેં આના મંગતા!

અરે! જોયું તો સવાર પડી ગઈતી ને મિસિસ હરિદાદાને ઉઠાડતાંતાં, ઊઠો એય! આટલા વરસમાં કોઈદિ નહીં ને આજે જાણે મિસિસ હરિલાલાની સામે આંખ મારતાંતાં!

‘કાં રાડું પાડપાડ કરછ, સવારના પહોરમાં?’ હરિદાદાએ પૂછ્યું. ને મન્કીછાપ દંતમંજન લઈને નિત્યકર્મ કરવા ઊભા થયા. નહાતાંનહાતાં આપોઆપ જાણે મગજમાં ઝબકારો થયો કે સાળું હવે ચાર છોકરાંવના દાદા થયા ઈ ઉંમરે આવા સોઢા સણગારવા ઈ પાપ ગણાતું હસે કે કેમ, ભગવાનના ઘરમાં? અને બસ દાદાજીએ સુવાસ કરી લીધો અધ્ધર, વારી પલાંઠી ને આંખું કરી બંધ, ને લીધું દુવારકાના ધીસનું નામ, પ્રભુ અંતરજામિ!

કાં દીકરા, મૂંઝાણો છો? ભગવાને પૂછ્યું.

તમે તો અંતરજામિ છો ભગવાન, કહેતાં દાદાજીએ આંખ ઉઘાડી તો ઓત્તારીની! ભગવાન તો આજે નારીસ્વરૂપે પ્રગટ થિયાંતાં!

‘તને એમ છે કે તને જે ફીલ થાય છે ઈ આડી લાઈનના વિચાર કહેવાય, એમ ને? ને તને થાય છે કે આ ઉંમરે ગોઠણના આ ઉંમરે ગોઠણના દુખાવાની ને ગીતાજીની ને એવી બધી વાતું કરવી જોયેં, યસ?’

‘યસ.’

‘અરે દીકરા, મનુસ્યોએ બોલીબોલીને બાજી બગાડી છે. બોલવું ઈ એક વાયડાય છે, સમજ્યો? પસુપંખી કાંઈ વાતું કરે છે કે સંસાર અસાર છે? ને તોયે સંસાર ચાલે છે કે નહીં? ઈ બધું ટાઈમ ટુ ટાઈમ થવાકાળ થયા કરે એવું મેં બહુ કેરફુલી એરેન્જ કરેલું છે. તું ફોકટની ફિકર ન કર. તને જે જે ફીલ થાય છે ઈ કુદરતી તો છે જ, ને ગુડ-ફોર-યુ બી છે, યુ ફોલો? લખી રાખ એક ડાયરીમાં કે અઢાણુ પરસન્ટ મનુસ્યોને આવા વિચાર આવે છે, દર બીજી સેકન્ડે, યુ ફોલો?’

‘પણ ઈ નેચરલ કહેવાય?’

‘ઈ બટ નેચરલ છે! ને એમાં કાંઈ ખોટું નથી. જીવતા હોવાનો એક ભાગ છે, જેમ ભૂખ લાગે, તરસ લાગે, હસવું આવે, દુખ, થાય ને એમ આવી ઈચ્છાઉં થાય ઈ હેલધી છે.’

‘ઓહો! પણ ભગવાન મને તો દર એવરી બે સેકંડે નહીં પણ દર સેકંડે આવા ફાઈનફાઈન વિચાર આવે. છે, ઈયે હેલધી કહેવાય?’

‘યસ, ઈ ડબલ હેલધી જીવન કહેવાય.’ ભગવાન બોલ્યા, ને ઓત્તારીની, ભગવાનેયે જાણે હરિયાને આંખ મારી.

‘પણ તો પાપ કેમ કહ્યું છે સાસ્ત્રોમાં?’

‘વિચાર આવે, ફાઈનફાઈન ફીલ થાય, ને તાનમાં આવીને તમે ડાન્સ કરવા મંડો, ગાવા મંડો, ગઝલું લખો ઈ બધું ઓક્કે કહેવાય, બેટા, એમાં કાંઈ દોસ નથી. ઇન્ફેક્ક, બધા ગાવાવારા, ને લખવાવારા, ને ચીતરવાવારા ઈ બધા વિચારને એક બ્યુટિફુલ ફોર્મમાં કનવર્ટ કરે છે.’ ભગવાને હરિયાની ચિબુક હાથમાં લઈને કહ્યું, ‘પાપ એને કહેવાય, ગાંડા, કે એવા વિચારનો તમે કાંઈક ખરાબ અમલ કરો! તને ઓલી નટી ગમી ગઈ તો ફાઈન! નો પ્રોબલેમ. પણ તું કાલે ઊઠીને એના ઘરે જઈને એની છેડતી કરે ઈ પાપ કહેવાય! ઇચ્છા પાપ નથી, તેનો પાપી અમલ કરવો ઈ પાપ છે, ગાંડા!’ ને હરિયાની નજરની સામે સીન વેવી-વેવી થયો ને અંતરજામી અંતરધાન થઈ ગયા.

વિજિયાદસમી હતી ને ફર્સ્ટ ક્લાસ જલેબી ને ફાફડા સિરામણમાં હાજર હતાં. હરિભાઈ ડાઢીબાઢી કરીને સુંગધી સાબુથી નહાયા હતા, માથે અપટુડેટ ધુપેલ નાખીને બાબરી ઓળી હતી.

મિસિસે દાંત કાઢતાંકાઢતાં કહ્યું, ‘રાત આખી કોને ખબર કોની ભેરા ગપાટા મારતા હતા તમારા સપનામાં!’ ને હરિયો મિસિસની પાસે ગયો. ‘આઘા જાઓ, પાછા રોગા કંટાળા દેવા આયવા છો ને?’ હરિયાએ આંખ મારીને કહ્યું, ‘સિંગલ નહીં ડબલ કંટાળા દેવા આયવો છું, ડીયર!’

(નવનીત-સમર્પણ, નવેમ્બર ૨૦૨૦)

કૃતિપઠન — યજ્ઞેશ દવે

વરસોનાં વરસથી નહીં

સદીઓની સદીઓથી અવનવાં જાતભાતનાં કીટનાશકોના છંટકાવ છતાં
હટતું નથી એક હઠીલું કીટ.

એ કીટે જોયું છે કે તેના પછી આ પૃથ્વી પર રમવા આવેલાં
કેટકેટલાં લુપ્ત થઈ ગયાં છે આ પૃથ્વી પરથી – બીચારાં!
પૃથ્વીને ધમરોળતા મહાકાય ડાયનોસૉર, ઊડતું આર્કિયોપ્ટેરિસ,
બરફનાં મેદાનો જંગલો ખૂંદતા વિશાળકાય મેમથ
થયાં લુપ્ત – પાછળ, અશ્મિઓનાં પગલાં છોડીને,
એ તો બધાં ઠીક પણ લુપ્ત થઈ ગયા છે
આ માણસના જ પિતરાઈઓ,
– હોમો ઈરેક્ટસ, નિયેન્ડરથાલ, જાવામેન કે પેકિંગમેન.
થોડાં હાડપિંજર, હાડકાં કે ખોપરીઓમાં પોતાનું રહસ્ય સંઘરીને.

અને એ પછી તો

માણસના હાથે જ લુપ્ત થઈ છે

માણસ કરતાંય લાખો વરસો પહેલાંથી પૃથ્વી પર રહેતી
વનસ્પતિ, પ્રાણીઓની અનેકાનેક પ્રજાતિઓ.

અરે!

હજી હમણાંહમણાં સુધી તો અહીં હતું ડોડો પક્ષી

અહીં જ હતું મોઆ અને હતો તાસ્માનિયન ટાઈગર

હવે નામશેષ.

‘As dead as dodo’

અને કેટકેટલાં તો બિચારાં લુપ્ત થઈ ગયાં નામ પણ છોડ્યા વગર
–નામ પડાયા પહેલાં જ.

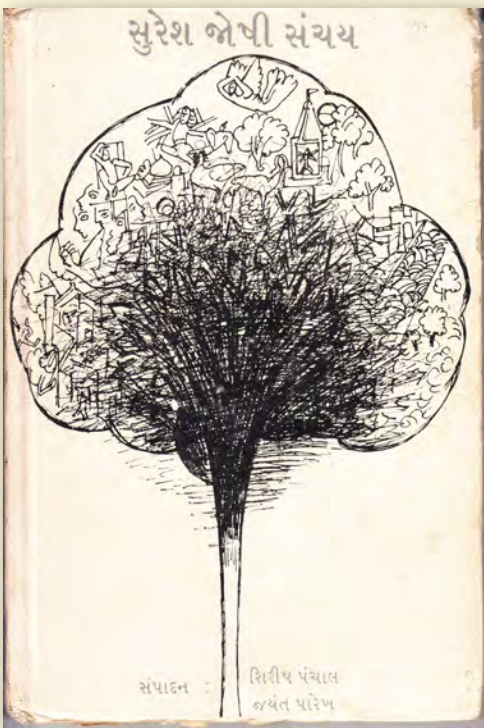
પછી તો કીટે એ પણ જોયું છે,
 લુપ્ત થઈ ગઈ છે મિસર, એઝટેક મય, ઇન્કા, સિંધુ
 જેવી સંસ્કૃતિઓ
 લુપ્ત થઈ ગઈ છે અનેક ભાષાઓ
 ગોથિક, નોરિક, ફિનિશિયન, મયન, પાલી કે પહેલવી
 – થોડા વણઊંકલ્યા ભિત્તિલેખો, શિલાલેખો કે થોડી હસ્તપ્રતો છોડીને
 માણસે જ તો પછી ભૂંસી છે ભૂંસતો જાય છે
 અનેક જાતિઓ
 – અને તેની સાથે જ તેની ભાષાઓ.
 માણસે જ માર્યા છે
 સદીઓથી એમની જમીનના હકદાર મૂળ નિવાસીઓને
 –અમેરિકા, દક્ષિણ અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયામાં
 માણસે જ ઊભાં કર્યાં મોતનાં કારખાનાં,
 દિવસ રાત ધમધમતી ભઠ્ઠીમાં ઓરાતાં ભરખાતાં ભડભડતાં
 - માત્ર ધુમાડો અને રાખ બની બહાર નીકળતા માણસો.
 લાખો મર્યા કોઈને કોઈ કિલિંગ ફિલ્ડમાં
 ને લાખો સબડી સબડીને મર્યા લેબર કેમ્પોમાં.
 લાખો મર્યા છે અને મરતાં જાય છે હજી
 ધર્મને, જાતિને, નાગરિકતાને રાજકીય વિચારધારાને
 અને માત્ર રંગને કારણે
 અનેક ધર્મયુદ્ધો, રાજ્યયુદ્ધો અને બે બે વિશ્વયુદ્ધો પછી પણ
 ક્યાંકને ક્યાંક તકાયેલાં છે બંદૂકનાં નાળયાં, તોપનાં નાળયાં
 ક્યાંકને ક્યાંક પથરાયેલી છે સુરંગો.
 ભીંગડું વળે ન વળે ત્યાં ઉઘાડો થઈ વકરે છે દૂઝે છે ખોતરાયેલો વ્રણ.
 પૃથ્વી આખી ફદફદે છે આવાં ઘારાંઓથી.
 કીટે એ પણ જોયું છે કે
 ચતુરંગિણી, અક્ષૌહિણી વિશાળ સેનાઓથી
 કે
 સૂક્ષ્મ પરમાણુને વિરાટ વિધ્વંસક, વિરૂપ શક્તિ આપતાં

થોડાં અસ્ત્ર શસ્ત્રોથી
 માણસો જ ભૂંસી રહ્યા છે માણસોને
 કીટને હવે ધરપત છે
 કે માણસ જ પૂરતો છે માણસને નામશેષ કરવા.
 કીટ હસી રહ્યું છે માણસની નાદાનિયત પર
 કે શતાંકુરા શતમૂલા જીવમાતા ધરણી લોકધારિણી
 આ પૃથ્વીના જીવોને નામશેષ કરતો માણસ
 અવકાશમાં શોધી રહ્યો છે જીવને.
 વરસોથી રાહ જોઈ રહ્યું છે એક કીટ
 ‘કાશ આ કજાત હવે થઈ જાય નામશેષ,
 કશું જ લીધા વગર
 કશું જ છોડ્યા વગર
 પગલાં પણ નહીં.’
 કીટ કહે છે અંતે
 ‘પૃથ્વી છોડો – Quit Earth!
 ભલે જાવ દૂર-સુદૂરના ગ્રહો પર કે એનીય પારના ગ્રહો પર
 પણ અહીંથી જાવ હવે.
 માણસ નહીં હોય તો પૃથ્વી નિર્વશ નહીં જાય,
 જીવંતિકા જીવશે અને અનેક જીવને જિવાડશે
 હવે નિરાંતે ખોળામાં લઈ ધવરાવશે બધાંને.
 તમે હવે જાવ, અહીંથી જાવ.
 બાકીનું તો અમે અને પૃથ્વી સમજી લેશું.’

મને પણ થાય છે
 કે ટકવું જો હોય આ પૃથ્વી પર
 તો હુંય થઈ જાઉં કીટ
 ને
 ભળી જાઉં કીટની જમાતમાં.

ગ્રીષ્મ

ગ્રીષ્મમાં મોગરા અને શિરીષની અત્યુક્તિ હવામાં સંભળાયા કરે છે. પછી ચૈત્ર તરફથી વૈશાખ તરફ ઢળતાં આ અત્યુક્તિનો ઘેરો રંગ ગુલમોરમાં ઘૂંટાઈને લાલચટ્ટક બનશે. વર્ષામાં થનારા પૃથ્વી અને આકાશના ગાઠ પરિરમ્ભણની કુંકુમપત્રિકા ગુલમોરની લિપિમાં લખાઈ જશે. શીમળાના ફૂલની રતાશ પણ એવી પ્રગલ્ભ છે. પણ શીમળો રેશમ જેવા રૂની સાથે પોતાનાં સ્વપ્નોને જાણે ઉડાવે છે. મહુડાની મદિર સુગન્ધ પણ ગ્રીષ્મના પાત્રમાં ઘૂંટાય છે. ગ્રીષ્મ આવે છે ને મન ઝાલ્યું રહેતું નથી. શૈશવ અને કૈશોર્યનું સંગી પેલું ગુજરાતની પૂર્વ સરહદના તાપી કાંઠાનું, અરણ્ય યાદ આવે છે ને મન ઝૂરે છે, તરુણ વાંસની હરિતપીત કાન્તિ યાદ આવે છે, તાપીના જળનો કલનાદ યાદ આવે છે. વૈશાખ અને જેઠમાં ફૂંકાતા વાયરાના તાલ સાથે તાલ મેળવી ઝૂકતી લહેક્તી અરણ્યની વનરાજિ દષ્ટિગોચર થાય છે. ત્યાં જાણે જીવનના એક અંશનું કાળરૂપી રાવણ હરણ કરી ગયો છે. એને ફરીથી પ્રાપ્ત કરવાને માટેનો સેતુબન્ધ બાંધવાનો પુરુષાર્થ હજીય કરવો બાકી છે. અરણીની શાખાઓ ઘસાવાથી ડુંગરેડુંગરે દીપમાળા પ્રકટશે. વાઘની બુલંદ ત્રાડ સંભળાશે ને ધૂળની ડમરી વચ્ચે ચકરડી ઘૂમતી ડાકણ દેખાશે. – અદ્ભુત અને ભયાનકનો એ સીમાપ્રાન્ત, એના દુર્ગમ ઘાટ અને ડુંગરબારીઓ, (યાદ આવે છે : એકનું નામ વાઘબારી, એટલી સાંકડી નેળ કે એમાંથી વાઘ જ કૂદીને જઈ શકે) એકે એક વાંસ, નહિ જવા દઉં, કહીને આડો હાથ ધરીને ઊભો હો યા! એ પ્રદેશમાંથી થયેલી હદપારીનો ત્રણ આ ગ્રીષ્મ ઊખેળી મૂકે છે! મન ઝૂરે છે, ઘણુંઘણું યાદ આવે છે : પેલી વિમલા, આંખો પટપટાવતી આંબાની ડાળે ઝૂલતી હોય; વાતવાતમાં ‘ધાર કે જાણે હું દમયન્તી હોઉં, ને જંગલમાં ભૂલી પડી હોઉં, ધાર કે જાણે હું આ હોઉં, તે હોઉં, એમ કહીને બોલવાની ટેવ. બસ ઊડું ઊડું કરતી ચરકલડી! ઘણે વર્ષે એને જોઈ ત્યારે પેલી ‘ધાર કે જાણે’ની તરલ કાન્તિ એની આંખોમાં શોધવાની હામ નહોતી રહી. અમારી વચ્ચે અનેક દિવસોનું જંગલ ઊભું હતું.

અન્ધકાર

રાત્રિને જુદે જુદે પ્રહરે અન્ધકારનાં બદલાતાં જતાં રૂપ અને પોત જોયાં કરું છું. બાળપણમાં કેવળ તાવની ઉષ્માથી લપેટાઈને નિર્જન ઓરડામાં સૂઈ રહેતા ત્યારે બંધ કરેલી આંખોની અંદર રૂંધાઈને જે અન્ધકાર ધૂંધવાતો હતો તેનું રૂપ કોઈ વાર આજે દેખાય છે. વાઘની ત્રાડના બખિયા ભરેલો અન્ધકાર પણ ક્યારેક ફરી નજરે ચઢે છે તો કોઈક વાર મોગરો, આંબાનો મોર અને લીમડાની મંજરીની સુવાસના ત્રણ તન્તુના ઝીણા શરબતી મલમલના વણાટવાળો અન્ધકાર પણ દેખાય છે. ટીસ્યુ પેપર જેવા અન્ધકારમાં બીજા દિવસના સૂર્યને લપેટીને કેપ્સ્યૂલની જેમ ગળી જવાનું મન થાય છે. બે શબ્દો વચ્ચે અન્ધકારનું પાતળું અસ્તર મૂકીને સીવી લેવાનું મન થાય છે. અન્ધકારના ખરલમાં ઘૂંટેલા મૌનની સહસ્રપુટી ભસ્મનાં સવાર થતાં પહેલાં પડીકાં બાંધી લેવાનો લોભ જાગે છે. કાજળની, આંખના અણિયાળાં સુધી લંબાયેલી તનુલેખા અને એમાં ભળી જતો કાળી પાંપણનો કાળો પડછાયો – આ બેના સન્ધિસ્થાને જે અન્ધકાર જન્મે છે તે એવો તો અસહાય હોય છે કે એને ક્યાં સંતાડવો તે સૂઝતું નથી. અશ્રુના સ્ફટિકની દાબડી સિવાય બીજે ક્યાં સંતાડીએ ? ધૃતરાષ્ટ્રની આંખનો જરઠ બરડ અંધકાર ઘણના ઘા કરીને તોડીએ તો રાત્રિના પ્રહરો ગાજી ઊઠે.

સવારે આંખો ખોલતાં અન્ધકાર ચાલી ગયો તેથી છેતરાઈ ગયા જેવું લાગે છે, પણ તરત જ દિવસના વ્યવહારના શબ્દેશબ્દે, સ્પર્શેસ્પર્શે, આલિંગનમાં ખાલી રહી ગયેલા અવકાશમાં, શૂન્યમનસ્ક દષ્ટિના પોલાણમાં અન્ધકાર છતો થાય છે. મારા દરેક શબ્દના માદળિયામાં આ અન્ધકારને ભરી રાખું છું જેથી કોઈથી નજરાઈ ન જવાય.

વિદ્રોહ

ફાટેલા ખિસ્સામાં કોધથી વાળેલી મૂઠી સંતાડીને જેમ એક દિવસ ફેન્ય કવિ રેંબો ચાલી નીકળ્યો હતો એમ ચાલી નીકળવાનું મન થાય છે. એકાએક જાણે કારાગારમાં પુરાઈ ગયા જેવું લાગે છે. જીવનમાં વીતેલાં વર્ષો જ દીવાલ બનીને ઘેરી વળ્યાં છે. બાળપણમાં જોયેલું, કશી દોઢડાહી ફિલસૂફીથી રંગાયા વિનાનું આકાશ હવે દેખાતું નથી. હવે બધી વસ્તુ પર વાપર્યાના ડાઘ પડી ગયા છે. બાળપણની તાજગી સાથે એક પ્રકારની અવ્યવહત શુભ્રતા સંકળાયેલી હતી એને માટે હવે મન ઝૂરે છે. વૃદ્ધના કરચલીવાળા ચહેરા જેવો ચોળાયેલો સમય – એને ખંખેરીને દૂર ફેંકી દેવાનું મન થાય છે. કોઈ વાસી ઉભાઈ ઊઠેલા બંધિયાર સમયમાં શ્વાસ શી રીતે લઈ શકે? વિચારો, સ્મૃતિઓ, અધ્યાસો, સંસ્કારો – આ બધાંનો ભાર મારા પર તોળાઈ રહ્યો છે. બધા જ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષોનાં પરિમાણોને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખીને આ જડ વ્યવસ્થાના પર બને તેટલો આસુરી જુલમ ગુજારવાનું મન થાય છે. માટીમાં દટાયેલાં બીજના કાનમાં આ વિદ્રોહનો મંત્ર ફૂંકી આવવાનું મન થાય છે. આકાશને વિદ્રોહના ધ્વજની જેમ ફરકાવવાની ઇચ્છા થાય છે. નીચી નજરે વહી જતાં જળને ઉશ્કેરીને એના ઉન્નત મસ્તકને આકાશનો સ્પર્શ કરાવવાની ઇચ્છા થાય છે. મૃત્યુના ગુપ્તચરની જેમ મારામાં સંચરતા શ્વાસને સળગાવી મૂકવાનું મન થાય છે. ઓગણપચાસ મરુતોના અશ્વોને પલાણીને દિશાઓને ઉલ્લંઘી જવાનું આ મુહૂર્ત હોય એવું લાગે છે.

પરિચિત આકારોની ભૂમિતિથી ટેવાઈ ગયેલી આંખોનાં નવાં રૂપ જોવાની દીક્ષા આપવાનું પણ આ મુહૂર્ત છે. સ્પર્શબધિર આ ત્વચાને શેનાથી ફરી રોમાંચિત કરવી તેનો વિચાર કરું છું. ધ્વનિનાં પુનરાવર્તનભર્યાં આંદોલનોને ફરીથી એક વાર શૂન્યમાં સ્તમ્ભિત કરી દેવાનું મન થાય છે.

ટેવના માળખાને ઊંચકીઊંચકીને ફરવાનો હવે થાક લાગે છે. આ શિરાઓનાં જાળામાં ફસાઈ રહેવાનો હવે સખત અણગમો થયો છે. હોવું અને ન-હોવુંના દ્વન્દ્વને ભેદીને પલાયન કરી જવાને હું ઉશ્કેરાઈ ગયો છું. ઘરના ખૂણામાં જાપ જપતી શાંતિનો ચોટલો પકડીને બહાર કાઢી મૂકવાને હું અધીરો થયો છું. મારા પડછાયાની વફાદારીથી હું અકળાયો છું. મેં પુસ્તકમાં પૂરેલાં બારાખડીનાં પંખીઓને હું ફૂંક મારીને ઉરાડી મૂકવા ચાહું છું.

હું આ પ્રલાપ કરું છું તે મારી સામેનું દીવાલ પરનું ઘડિયાળ કાન દઈને ઠાવકું બનીને સાંભળે છે. દર્પણ ખંધું હસે છે ને એનો પડઘો બીજા ઓરડાના દર્પણમાં પડે છે. ખુરશી આ સાંભળીને ફરી વનમાં કોઈ શાખાવાળું વૃક્ષ બનીને મહાલવાનું સપનું જોવા લાગી છે. ઘરમાં કાતરિયામાંના જરઠ ઉંદરને પાંખો ઉગાડીને ઊડી જવાનું મન થાય છે. પણ રસ્તાઓ હજી વફાદારીથી દોડી રહ્યા છે. રસોડામાં ટપકતા નળને મોઢે વફાદારીનું રટણ છે. સૂર્યચંદ્ર વફાદારીનો બિલ્લો લટકાવીને ફરે છે. પવન વફાદારીની છડી પોકારે છે. જળ વફાદારીનો જ રેલો છે. ભાષા શબ્દોની વફાદારીની જ કવાયત છે. દરેક મકાનમાં ભૂમિતિની વફાદારી બુલંદ બની છે. આ વફાદારીના વન વચ્ચે હું મારા વિરોધનું અરણ્યરુદન કરી રહ્યો છું. મારા હૃદયમાંની કસક પણ વફાદારીથી નિયમિત ધબક્યા કરે છે.

તો શું કરીશું? કારાગારને મહેલ માનીશું? આ દીવાલોને ફરિશ્તાની શ્વેત પાંખો માનીશું? આ ઘરના છાપરાને આશીર્વાદ આપવા ઝૂકેલી ઈશ્વરની હથેળી માનીશું? આ દર્પણને બુદ્ધનાં ખૂલેલાં અનુકમ્પામય ચક્ષુ માનીશું? આકાશને શાશ્વતતાનો અમરપટો માનીશું? ઘરની બારસાખને વિજયતોરણ માનીશું? પવનને ભગવાનનું લહેરાતું પીતાંબર માનીને એના સ્પર્શથી ધન્યતા અનુભવીશું?

કોઈ વાર કાન માંડીને સાંભળું છું તો દૂરના નગરના અવાજો છેદાયેલી પાંખવાળા પંખીના ચિત્કાર જેવા સંભળાય છે. મનુષ્યોના પદધ્વનિમાં આદિકાળના કોઈ સરિસૃપના સર્યે જવાનો સ્પંદ સંભળાય છે. જીર્ણ કાળનું આવરણ આ પૃથ્વી પરથી સરી ગયું હોય એવું લાગે છે. જળને મુખે સૃષ્ટિના શૈશવકાળની કાલી વાણી ફરી ફૂટે છે. વનરાજિના પર્ણમર્મરમાં એ આદિકાળનો છન્દ સંભળાય છે.

તો વળી કોઈ વાર ચારે બાજુ કેવળ ભગ્નાવશેષ જ દેખાય છે. ઘુમ્મટ કે કળશ વગરના બોખલા મન્દિરોમાં ખોખલા પવનનો ફાટી ગયેલો અવાજ સંભળાય છે. મહાલયોના અવશેષરૂપ રહી ગયેલા સ્તમ્ભ હવે આકાશના ભાર ઝીલી રહ્યા છે. માનવીનાં ચરણચિહ્નોને વનસ્પતિએ હાથ લંબાવીને ભૂંસી નાખ્યાં છે. મહાનગરોને સ્થાને રિક્ત અવકાશ અશ્રુત હાહાકારથી છલકાઈ ઊઠ્યો છે.

આપણે એક સાથે ચારે ચાર યુગોમાં જીવતા હોઈએ છીએ. હમણાં જ તો હજી જાણે મત્સ્યની જેમ જળમાં સરતા હતા, પછી કચ્છપ ગતિએ ચાલતા થયા, વરાહની જેમ દંતૂશળ સાથે દોડતા થયા, પછી પશુમાંથી અર્ધમાનવ થઈને નૃસિંહ બન્યા, વામન બનીને ધૂર્તતાનાં પ્રથમ પગલાં ભર્યાં, રામ થઈને બે સંસ્કૃતિ વચ્ચેનો સેતુબન્ધ બાંધ્યો, કૃષ્ણ થઈને મહાભારતના યુદ્ધના સાક્ષી બન્યા અને આખરે બુદ્ધની

કરુણા અને મુદાભરી આંખો ખોલી, હજી કલિનો શ્વેત અશ્વ પલાણીને સંહારયાત્રા કરવાની બાકી છે. સંસ્કૃતિના સીમાડાના પથ્થરોનો ભાર ઊંચકીને ફરતા યુગપુરુષોને હાંફતા સાંભળું છે. ગાંધીના પડછાયાને ગામને પાદરે રઝળતો જોઉં છું ને નગરના ચોકમાં એનાં પૂતળાંની પૂજા થતી જોઉં છું.

વાસ્તવિકતાને ખોદીને એની નીચેના ઊંડા ભોંયરામાં ચાલ્યો જાઉં છું. ત્યાં ખેતરના ચાડિયાઓ ખોળિયું બદલવા ભેગા થયેલા દેખાય છે. મંદિરના દેવો પણ ઘડીક ગપસપ કરવા ગુપચુપ મંદિરમાંથી અહીં ચાલી આવ્યા છે. રાજકુંવરનો ઊડતો ઘોડો એની પાંખ ઉતારીને અહીં મૂકી ગયો છે. જગતભરનું સોનું અહીં માનવીના હાથના સ્પર્શનો મેલ ઉતારવા ફરીથી ઊંડે ઊતરી ગયું છે. સૂર્ય અહીં આગિયો બનીને વેશ બદલીને આવે છે.

પણ સવારે જોઉં છું તો નરી વાસ્તવિકતા મને ઘેરી વળે છે. મારા ટેબલ પર બોંદલેર અને રિલ્કે, અભિનવગુપ્ત અને મધુ રાય સાથે બેઠા છે. ‘સ્પોર્ટ્સ વીકલી’ના પૂંઠા પરનો ખેલાડી જાણે હમણાં છલાંગ મારીને બહાર કૂદી આવશે એવી અદાથી ઊભો છે. ‘રીડર્સ ડાયજેસ્ટ’માંની જાહેરખબરમાંની સુંદરી હમણાં જ નાહીને નીકળી છે. એના મુખ પર પાણીનાં ટીપાં બાઝ્યાં છે ને જાણે એ સુગંધી સાબુની સુવાસ મારા ઓરડામાં પ્રસરી જાય છે.

હું દર્પણમાં જોઈને ખાતરી કરી લઉં છું કે મારું ખોળિયું તો બદલાયું નથી ને? પહેલો શબ્દ ઉચ્ચારતાં સંકોચ અનુભવું છું. મારા હાથની આંગળીઓ એકબીજાની ઓળખ ફરીથી તાજી કરી લે છે.

અર્ધા રહી ગયેલાં સ્વપ્નોની માયા હજી મારી આંખોમાં અંજાયેલી છે. એટલે મને બધું ધૂંધળું દેખાય છે. ત્યાં સૂર્ય ઊગે છે ને મારી આજના પાઠની વેશભૂષા પહેરવાની હું તૈયારી કરું છું. આજનો આખો દિવસ પાર કરાવી જાય એવી એકાદ કવિતાની પંક્તિ શોધું છું. પણ મારું મન તો ફિનોમિનોલોજીની સીડી ઉપર ચઢીતર કરે છે.

(સુરેશ જોષી સંચય-માંથી)

એક ઝાડ જેમ પંખીને
પંખી જેમ પાંખોને
પાંખો આકાશને
આકાશ ભૂરાપાને
ભૂરાપો દરિયાને
દરિયો એની માછલીને
માછલી તળિયાંને
તળિયાં અંધકારને
અંધકાર રહસ્યોને
રહસ્યો તારા શરીરને
તારું શરીર મારાને
મારું શરીર તારાને
જેમ ઓળખે છે એમ
હું ચાહું
તું ઓળખ મને!

(એતદ્, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, ૨૦૨૦)

સ્વ. કવિ જયન્ત પાઠકની જન્મશતાબ્દીએ પુણ્યસ્મરણ

(જ. ૨૦ ઓક્ટોબર, ૧૯૨૦ – અવ. ૧ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૩)

વિજય શાસ્ત્રી

ગુજરાતી સાહિત્યના મહત્વના સીમાસ્તંભોમાં એક નામ તે કવિ, વિવેચક, નિબંધકાર, સંસ્મરણલેખક, અનુવાદ અને સમ્પાદક એવા જયન્ત પાઠક. એમના સંબંધવર્તુળમાં આવેલા વિદ્યાર્થીઓ, લેખકો અને કવિતારસિકોમાં તેઓ પાઠકસાહેબ, જયન્તભાઈ અને જયન્ત પાઠક – એવાં ત્રણ નામે ઓળખાતા. સૂરતની એમ. ટી. બી. આર્ટ્સ કોલેજના ગુજરાતી વિભાગના વરિષ્ઠ અધ્યાપક તરીકે એમણે સુદીર્ઘ કામગીરી બજાવી. એમના વ્યક્તિત્વનાં બે પાસાં. એક સર્જક તરીકેનું અને બીજું સૌમ્ય, શાલીન, અભિજાત માનવી તરીકેનું. ‘વિદ્યાર્થીઓમાં પાઠ્યક્રમ પરત્વે રસ જન્માવી શકે તે સાચો શિક્ષક’ એ વ્યાખ્યા એમને પૂરેપૂરી બંધબેસતી. તેમના વક્તવ્યમાં અનાકુલતા, સ્વસ્થતા અને એક પ્રકારની ઠાવકાઈ સતત વ્યાપ્ત.

સાહિત્યમાં ગળાડૂબ રહ્યા છેક સુધી. પણ સાહિત્યના રાજકારણથી તેઓ અસ્પૃષ્ટ રહ્યા. કોઈ પદ કે હોદ્દા માટે ખેંચાતાણીમાં પડ્યા નહીં : ‘સહજ મિલા વો દૂધ બરાબર’ એ કબીરજીની ઉક્તિ મુજબ માનઅકરામો અને હોદ્દાઓ તેમને Gracefully જ મળ્યા અને ભોગવ્યા પણ શાલીનતાપૂર્વક જ.

તે કાળે ગુજરાત યનિવર્સિટીની માન્યતાપ્રાપ્ત ચૂનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવનના નિયામકપદે તેમણે કરેલી કામગીરી નેત્રદીપક છે. આ સંસ્થા ગુજરાતીના અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમની માન્ય સંસ્થા હતી. તેનું ગ્રન્થાલય ગુજરાતીનાં તો ખરાં જ. પણ અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને અન્ય ભાષાઓનાં દુર્લભ પુસ્તકોથી સમૃદ્ધ! જૂની હસ્તપ્રતોનો પણ ભર્યો ભણડાર. સંશોધકો માટે તીર્થ ધામ. તેમના નિયામક તરીકેના કાર્યકાળમાં એકાધિક મહત્વનાં પ્રકાશનો પણ થયાં. વિદ્યાર્થીઓ માટે ગ્રન્થાલયનાં કબાટો ખુલ્લાં રહેતાં. Open Libraryનો Concept તે જમાનામાં (૧૯૬૫-૭૦માં) તેમણે અપનાવ્યો હતો. આ તેમની શિક્ષણ-સાહિત્યની તત્કાલીન સંદર્ભે આગવી કહેવાય એવી સૂઝબૂઝ.

સર્જક-વિવેચક તરીકેનો એમનો પિણડ ગાંધીયુગીન કવિતા-પરિપાટીથી ઘડાયો. ‘મર્મર’ (૧૯૫૪), ‘વિસ્મય’ (૧૯૪૪), ‘સર્ગ’ (૧૯૬૯), ‘અન્તરીક્ષ’ (૧૯૭૫), ‘અનુનય’ (કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદેમી એવોર્ડ) (૧૯૭૮), વગેરે કાવ્યસંગ્રહો એમની કવિતાનો વ્યાપ તો દર્શાવે જ છે પણ એક વાર લખાય એવું બીજી વાર ન લખાવું જોઈએ એવો જાણે સંકલ્પ મનોમન કર્યો હોય તેમ અસંખ્ય કૃતિઓમાં નવોન્મેષ પ્રગટાવવાની ક્ષમતા તેમણે દાખવી છે.

જયન્ત પાઠકનાં વિવેચનાત્મક લખાણોનો વિપુલ રાશિ ત્રિવિધ વર્ગોમાં વિભાજિત કરી શકાય. ૧. ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યનો ઇતિહાસ, ૨. સદ્ધાન્તિક લખાણો, ૩. પ્રત્યક્ષ વિવેચનો. સુન્દરમ્ના મહાગ્રન્થ ‘અર્વાચીન કવિતા’માં ૧૮૪૫થી ૧૯૪૦ સુધીના લગભગ પૂરા એક શતકની ગુજરાતી કવિતાનો, તેની ગુણવત્તા સંદર્ભે આલેખ જડે છે. પણ્ડિતયુગના છેડે આવી આ ગ્રંથ વિરમે છે એ જોતાં ત્યાર પછીની કાવ્યસમીક્ષા થવી બાકી હતી તે પરિપૂર્ણ કરવાના આશયથી જયન્ત પાઠકે ૧૯૬૬માં ‘આધુનિક કવિતાપ્રવાહ’ નામે સાત પ્રકરણ અને ત્રણસો પૃષ્ઠોમાં વિસ્તરેલો ગ્રંથ ગુજરાતી સાહિત્યને ભેટ ધર્યો. પુરોગામી કવિતાની તુલનાએ વધુ સિદ્ધિ દાખવતી ત્રીશીની કવિતાના દોષો પણ તેમણે દર્શાવ્યા છે.

આનંદશંકર, રામનારાયણ પાઠક, ઝવેરચંદ મેઘાણી જેવા વિચારક-સર્જકો પરના એમના લઘુગ્રંથો જે તે સર્જકને સમજવામાણવાની ચાવી પૂરી પાડે તેવા છે. તેમની વિવેચનશૈલી પારદર્શકતા અને પ્રાસાદિકતા ધરાવતી રા. વિ. પાઠકની શૈલીનું સુખદ સ્મરણ કરાવે એવી છે.

‘વતનવિખૂટાં સંતાનોને પિતાસ્મૃતિવારસો’ તરીકે લખાયેલી સ્મરણકથા ‘વનાંચલ’ને દર્શક, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી સહિત ઘણા લેખકોએ ઉમળકાભેર આવકારી છે. શૈશવના વતનની સ્મૃતિને પુનઃ માણવાની અપેક્ષાએ કવિ વર્ષો પછી વતનમાં પ્રવેશે છે ત્યારે જે સાંવેદનિક વિપર્યાસ અનુભવે છે તે એમની પ્રસિદ્ધ શિખરિણી પંક્તિઓમાં રજૂ થયો છે :

અહીં હું જન્મ્યો’તો વનની વચમાં તે વન નથી;
નથી એ માટીનું ઘર, નિજ લઘ્યાં તે જન નથી
અજાણ્યાં તાકી રૂહે વદન મુજને સૌ સદનમાં,
વળું પાછો મારે વનઘર હું : મારા જ મનમાં.

અતીતરાગની આપણા સાહિત્યમાં લખાયેલી કૃતિઓમાં પ્રશિષ્ટ ગણાય એવી સ્મરણકથા ‘વનાંચલ’ મહત્વના સ્થાને છે.

જયન્તભાઈએ એકલે હાથે ચાર્લ્સ ડિકન્સની ‘ટેલ ઓફ ટુ સિટીઝ’નો ‘કાન્તિની કથા’ નામે અનુવાદ પ્રગટ કર્યો છે. (૧૯૭૮). તો પ્રસિદ્ધ નોબેલ-ઈનામવિજેતા રશિયન લેખક મિખાઈલ શોલોખોવની ‘એન્ડ ક્વાયટ ફ્લોઝ ધ ડોન’ નવલકથાના ત્રણ ભાગમાં થયેલા ગુજરાતી અનુવાદોમાં એક ભાગનો અનુવાદ તેમણે કર્યો છે. [બીજા બે રમણ પાઠક અને સુરેશ જોષીએ કર્યા છે] ચેખોવની વાર્તાઓનો અનુવાદ પણ અન્ય સાથે મળીને કર્યો છે. ‘થોડો વગડાનો શ્વાસ મારા શ્વાસમાં’ અને ‘રમતાં-રમતાં લડી પડે ભૈ માણસ છે’ જેવી યાદગાર પંક્તિઓના આ સર્જકે મેળવેલાં સન્માનોની યાદી પણ ખાસ્સી મોટી છે. કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ, રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક, નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક, આદિકવિ નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ એમાં સમાવિષ્ટ છે.

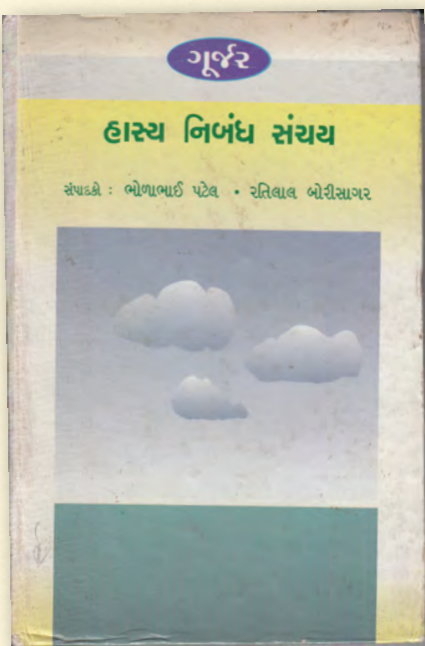
આવા ઉત્તમ સારસ્વત અને સ્મરણીય, વત્સલ એવા વિદ્યાગુરુને જન્મશતાબ્દી પર્વે શત-શત વંદન!

(૫૨૫, ઓક્ટોબર, ૨૦૨૦-માંથી, ટુંકાવીને)

સ્ત્રી-પુરુષો વિશે ઘણાય પ્રશ્નો પુછાયા છે – બુદ્ધિશાળી કોણ વધારે, પ્રેમાળ કોણ વધારે, કાર્યક્ષમ કોણ વધારે, સહનશીલ. કોણ વધારે, વગેરે વગેરે. આજ કાલ સ્ત્રી અને પુરુષની સમાનતાના જમાનામાં અનેક ધર્મો કે લક્ષણો બન્નેનાં સમાન હોવા સંબંધી ભારે મતભેદ અને ચર્ચા ચલાવે છે ત્યારે પણ જાણે કે એક બાબત ઉપર સ્ત્રીપુરુષ બંને એકમત હોય એમ લાગે છે. તે એ કે સ્ત્રી અને પુરુષમાં સ્ત્રી તો સ્ત્રી જ છે. સ્ત્રીઓ વારંવાર ફરિયાદ કરે છે કે ગ્રંથકારો સ્મૃતિકારો, કાયદાકારો બધા ઘણે ભાગે પુરુષો જ હોવાથી સર્વત્ર સ્ત્રીની તુલનામાં, સમાજમાં તેનું સ્થાન અંકાવામાં, તેને અન્યાય થયો છે; પણ કવિઓ, ચિત્રકારો વગેરે વિશેષતઃ પુરુષો હોવાથી જ તેમણે સ્ત્રીઓને પુરુષો કરતાં વધારે સુંદર કહી છે માટે તેવો મત એકતરફી છે એમ કોઈ કહેતું નથી. કથન સ્ત્રીઓના લાભનું હોવાથી કદાચ સ્ત્રીઓ તે સંબંધી વિરોધ ન કરે, – જોકે એ કથન સ્ત્રીઓના લાભનું છે એવી સલાહ, આ મતભેદનો ઇતિહાસ જાણનાર હું વકીલ તરીકે ન આપું, – પણ મારું સાંભળે છે કોણ? – પણ પુરુષો પણ વિરોધ નથી કરતા, અરે એટલે સુધી કે પુરુષો એમ જ કહે છે કે ખરી રીતે સુંદરતાનું દષ્ટિબિન્દુ સ્ત્રીઓ સંબંધી જ હોઈ શકે, પુરુષો સંબંધી ન હોઈ શકે. આનો એક ગેરફાયદો સ્ત્રીઓને છે તે જણાવું. આ માન્યતાથી 'મારે સુંદર સ્ત્રી જોઈએ' એવી માગણી 'મારી સ્ત્રી સુંદર નથી' એવી ફરિયાદ, પુરુષ કરી શકે છે. સ્ત્રી એવી ફરિયાદ જ નથી કરી શકતી. પણ તે તો સ્ત્રીઓ જાણે. પણ અત્યારે તો એમ મનાય છે કે સ્ત્રી જ સુંદર છે અને હોઈ શકે. કોઈ પુરુષ એમ કહે કે હું સ્ત્રી કરતાં સુંદર છું તો સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બન્ને તેને હસી કાઢે.

તે ગમે તેમ હોય. પણ હું એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા માગું છું. બેમાંથી સુંદર કોણ?

ચર્ચાની શરૂઆતમાં જ એક પ્રશ્ન આવશે. અત્યાર સુધી મનાયેલો મત ખોટો તમે શા ઉપરથી કહો છો? હું જવાબ આપું કે એ મત તો માત્ર પુરુષે 'જાતીય' આકર્ષણને લીધે આપેલો છે માટે ખરો નથી. તો સામો પ્રશ્ન આવશે કે તમે એવા કોઈ આકર્ષણને અધીન નથી એમ સાબિત કરી આપો. આવી મુશ્કેલીને લીધે જ બર્નાર્ડ શૉને તેને નાટકમાં સ્ત્રી-પુરુષના હક્કોના કેસમાં જુબાની લખનાર અ-સ્ત્રી-પુરુષ પાત્ર લાવવું પડ્યું હતું. પણ એ પણ સાચો ફ ડયો નથી. અ-સ્ત્રી-પુરુષ માણસ કદાચ મળી આવે તો તે અ-સ્ત્રી-પુરુષોના

કલહના મુદ્દા જ ન સમજી શકે. ફિલસૂફીનો નિયમ છે કે સમ સમને સમજી શકે. તમને રંગ જોઈને થતી અસર આંધળો નહિ સમજી શકે તેમ. માટે ખરી રીતે તો સ્ત્રી-પુરુષ ભેદથી જે કોઈ પર ગયું હોય તે સમજી શકે. તેવું હોવાનો દાવો તો મહાત્મા ગાંધીજી પણ નથી કરતા ત્યાં આપણે કોણ! શું ત્યારે આ પ્રશ્નો ઉત્તર આપણે નહિ જ આપી શકીએ? એક વધારે સારી રીત છે. પ્રાણીની ઉત્ક્રાંતિનો કંપ આપણે જીવનસરણીમાં નીચે ઊતરીને જોવો. બ્રહ્મા પહેલાં કમલમાં જન્મ્યા અને તેમને કાંઈ ન સમજાયું ત્યારે કમલના દાંડામાં નીચે ઊતરવા લાગ્યા હતા.

અને આધુનિક વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ પણ એ જ છે. માણસને માટે કયા પ્રકારનો ખોરાક સારો, આમિષ કે નિરામિષ? બીજાં પ્રાણીઓ આમિષ ખાય છે માટે માણસ માટે પણ તે જ સારો. માણસે એક જ સ્ત્રીને પરણવું એ સારું કે મરજી મુજબ ગમે તે સ્ત્રી સાથે સંબંધ રાખવો જોઈએ? લગ્ન સંસ્થા ન હોવી જોઈએ કારણ કે પ્રાણીઓમાં નથી. માણસે કપડાં પહેરવાં જોઈએ? ના, કારણ કે બીજાં પ્રાણીઓ પશુઓ પહેરતાં નથી. ટૂંકામાં, માણસ પોતા વિશેની સર્વ હકીકત માણસના અભ્યાસ ઉપરથી કે પોતાના અનુભવ ઉપરથી જાણતો નથી, પણ પ્રાણીના અભ્યાસ ઉપરથી જાણે છે. ધર્મ નીતિ વગેરે દરેક માનવ વૃત્તિને તે પાશવ વૃત્તિ છે એમ સાબિત કરે છે ત્યારે જ તેને શાસ્ત્ર રચ્યાનો જંપ વળે છે.

પહેલાંના માણસો પંચતંત્ર ઇસપનીતિ વગેરે લખતા ત્યારે પશુઓમાં માનવધર્મો આરોપતા, હવેના માણસો માણસ વિશે લખતાં પશુધર્મો આરોપે છે.

માટે સ્ત્રી પુરુષમાં સુંદર કોણ એ પ્રશ્નનો નિવેડો આપણે પ્રાણીઓ ઉપરથી લાવવો. આ પહેલાંના સ્વૈરવિહારમાં મેં દેવચકલો અને દેવચકલી જોયાં હતાં તેમાં સ્પષ્ટ રીતે દેવચકલો જ સુંદર હતો, તે જ નાચી શકતો હતો, તે જ ગાઈ શકતો હતો. પણ કદાચ એવાં પક્ષીઓ જોઈને ઓળખાવામાં તમે તમારો વખત નહિ બગાડ્યો હોય; તો મોર અને ઢેલ લો. તેમાં તો મોર જ રૂપાળો છે તેમાં કાંઈ શંકા છે? કુકડો અને કુકડી તેમાં પણ? કોયલમાં તો જેના પંચમ સૂર ઉપર તમે વારી જાઓ છો તે નરકોકિલ છે તે તો જાણે છો ને? તે જ સુંદર છે, માદાને બિલકુલ ગાતાં નથી આવડતું, વાને પણ તે રૂપાળી નથી. ઘરની તડોમાં લાંબી મૂંછાળાં કંસારાં હોય છે તેમાં પણ નર જ રાત આખી ગાઈને, તમને નહિ તો તેની માદાને ખુશ કરે છે. માછલાંમાં નરમત્સ્ય ઘણો રૂપાળો હોય છે, કોઈ દિવસ મદમાં આવેલા નરનું ચિત્ર જોજો. હવે પશુઓ જોઈએ. મૃગીઓ કરતાં કાળિયાર ઘણો વધારે સુંદર છે. વાંદરામાં પણ પુરુષવાનર સુંદર છે, આખલો ગાય કરતાં અને પાડો બીયારો તેની રીતે ભેંશ કરતાં, બકરો બકરી કરતાં સુંદર છે. છેવટે સિંહ સિંહણ કરતાં સુંદર જ નહિ પણ ભવ્ય પણ વધારે છે. હાથી હાથણ કરતાં. તો, આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે માનવ જાતિમાં પણ પુરુષ જ સ્ત્રી કરતાં વધારે સુંદર છે.

જરા વધારે વિચાર કરીએ. મોર ઢેલ કરતાં વધારે સુંદર છે તે શાથી છે? કોઈ વધારાના અંગથી નહિ પણ માત્ર પીંછાથી અને મોટા આકારથી. સિંહ સિંહણ કરતાં વધારે ભવ્ય-સુંદર છે તે શાથી? મોટા કદથી અને કેશવાળીથી. તેવાં પીંછાં અને વાળ જેવા વધારાના અંશો માનવજાતિમાં દાઢી મૂછ વગેરે છે.

અને આટલી આંતર દષ્ટિ ખીલ્યા પછી તમને જણાશે કે અવાજ પણ પુરુષનો જ વધારે સુંદર છે. ઘનગંભીર.

પણ કોઈ વિચિત્ર દલીલ કરે. જો દાઢી મૂછ જ સુંદર હોય તો તેને જ કઢાવી નાખવામાં શા માટે સ્ત્રી પુરુષો બધાં સુંદરતા માને છે?

પ્રથમ જવાબ એ કે બધી સ્ત્રીઓ એમ નથી માનતી. મિસ્ટર બ્રાઉનિંગ અને મિસિસ બ્રાઉનિંગ બન્ને કવિઓ હતાં. તે તમે જાણતા હશો. બ્રાઉનિંગે એક વાર દાઢી કઢાવી નાખી. મિસિસ બ્રાઉનિંગ તેના પર ચીઠાઈ ગઈ અને તેને હુકમ કર્યો : ‘હમણાં ને હમણાં દાઢી ઉગાડી દો.’ પુરુષ જાત ઘણીવાર સ્ત્રીઓનો વાજબી હુકમ માનવામાં પણ બહુ વિલંબ કરે છે તે પ્રમાણે મિસ્ટર બ્રાઉનિંગે તરતને તરત તો દાઢી ન ઉગાડી આપી પણ ચાર છ મહિને ઉગાડી આપી ખરી. અને આ તો કવિચિત્રીનો અભિપ્રાય, ખોટો કેમ કહી શકાય!

પણ બીજી રીત : જો દાઢી મૂછ ખરેખર અસુંદર હોય તો. બિલકુલ દાઢી મૂછ ઊગ્યાં જ ન હોય તેવા પુરુષને સુંદર કહેવા કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષ તૈયાર છે?

માટે પ્રાણીશાસ્ત્રના અભ્યાસથી, દાખલાથી સિદ્ધ થાય છે કે પુરુષો જ સ્ત્રીઓ કરતાં વધારે સુંદર છે.

આ વૈજ્ઞાનિક શોધ ઉપરથી મારે પુરુષોને કહેવાનું કે તેમણે ગાતાં અને નાચતાં શીખવું જોઈએ. બધા જંગલી દેશો અને બધા સુધરેલ દેશોમાં પુરુષો નાચે છે. માત્ર હિંદના પુરુષો જ અજંગલી અસંસ્કૃત છે.

સ્ત્રીઓ જો માને તો તેમને અહીં પણ આ નવી શોધ ઉપયોગની છે. તેમને વિશે જે અનેક ખરાખોટા મતો છે. તેમાં તેમને માટે સૌથી ભયંકર મત એ છે કે સ્ત્રીઓ સુંદર છે. આમાંથી તેઓ મુક્ત થાય તો તેમની સ્થિતિ ઘણી સુધરી જાય. પણ હજી મારે એ સાબિત કરવું પડશે.

[‘સ્વૈરવિહાર’, અહીં હાસ્ય નિબંધ સંગ્રહ-માંથી]

[આદરણીય ઉષાબહેન (૨ માર્ચ ૧૯૨૦ - ૨૦ ઓક્ટોબર ૨૦૧૧) સુરેશ જોષીનાં વિદુષી પત્ની હતાં. સુરેશભાઈએ આરંભેલાં સામયિકોમાં તંત્રી પણ રહી ચૂક્યાં છે. એ અર્થમાં એતદ્ દ્વારા એમને એમની જનમ-શતાબ્દીએ સ્મરણાંજલિ આપવી એ ઉચિત ધન્યતાની ઘડી છે. આ નાનકડો લેખ એમના પુત્ર તરફથી મળે છે તેનોય આનંદ છે. ઉષાબહેનને જેમણે જોયાં-જાણ્યાં છે તેમને તો આ લેખ ગમશે જ પણ અન્ય મિત્રોને પણ એક સાક્ષર દંપતીના પુત્રના આ સંવેદનભર્યા આલેખનમાં રસ પડશે જ એવી શ્રદ્ધા છે. ઉષાબહેનને એતદ્નાં સાદર પ્રણામ. - સંપાદક, એતદ્]

અમારાં માને માર્ચ ૨૦૨૦માં ૧૦૦ વર્ષ પૂરાં થયાં. અમારાં મા એટલે ઉષાબહેન અને મોટા ભાઈ એટલે સુરેશભાઈ. મા સાચે જ એક વિદુષી હતાં. બાળપણમાં માસી, મામા અને અન્યો પાસેથી જાણ્યું હતું કે મા ખૂબ હોશિયાર, વિદ્વાન હતાં. કળા, ભાષા, પુષ્પો, વનસ્પતિ, ખગોળશાસ્ત્ર, વેદ, ઉપનિષદ – બધું ઊંડાણપૂર્વક જાણતાં. બાલ્યકાળથી જેમ જેમ આગળ વધતાં ગયાં તેમ એમની વિવિધ પ્રતિભાઓનો સહુને પરિચય થતો ગયો. એમનું ભાષા પરનું પ્રભુત્વ અદ્ભુત હતું – અંગ્રેજી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત – એમ દરેક ભાષા અમને ખૂબ સરળતાથી, વ્યાકરણ સહિત શીખવતાં. ઉપરાંત ગણિત, વિજ્ઞાન અને ઇતર વિષયો પણ ભણાવતાં. અમે જેમજેમ મોટાં થતાં ગયાં એમ એમની સાથે અમારો આધ્યાત્મિક વિષયોમાં રસ પણ કેળવાવા લાગ્યો. મોસાળ ખાર-મુંબઈ જતાં ત્યારે અમને શ્રીરામકૃષ્ણ મિશનના આશ્રમમાં અચૂક લઈ જતાં. આજે પણ અમે ખાર જઈએ ત્યારે ત્યાંની કર્ણમધુર પ્રાર્થના સાંભળવાનો લહાવો લઈએ છીએ.

અભ્યાસમાં અમને એટલું અદ્ભુત શિખવાડતાં ત્યારે મેં એમને પૂછેલું કે “મા, તું તો અમને અમારા શિક્ષકો કરતાં પણ સારું શીખવાડે છે!” ત્યારે ખબર પડી કે મા મુંબઈની પોદાર સ્કૂલમાં શિક્ષિકા હતાં અને વિદ્યાર્થીઓનાં ખૂબ માનીતાં હતાં. જ્યારે અમે ભાઈ-બહેન એમની સાથે વડોદરા સ્થાયી

થયાં ત્યારે પણ એમને વડોદરાની પ્રતિષ્ઠિત શાળાના આચાર્ય થવાની દરખાસ્ત હતી! પણ જે સમસ્યા તે સમયની મોટા ભાગની ભણેલીગણેલી સ્ત્રીઓને માટે ઊભી થતી તે માને પણ નહીં. જો શાળાની અગિયારથી પાંચની નોકરી કરે તો ઘરગૃહસ્થીનું શું થશે એવો ખ્યાલ એમને તરત આવી ગયો હશે. પણ લક્ષ્મણ -રેખા ઓળંગવાનું કે તેનું ઉલ્લંઘન કરવાનું એમના સાલસ સ્વભાવમાં ન હતું, અને એમ છેવટે ઘરની ચાર દીવાલોમાં જ જીવન વ્યતીત કરવાનું આવ્યું. પુરુષપ્રધાન સમાજ જીતી ગયો. લક્ષ્મણને બધા ઓળખે, ઊર્મિલાને કેટલા ઓળખે છે? સાહિત્ય અને જીવનમાં 'ઊર્મિલાઓ ઉપેક્ષિત જ રહી છે!'

વડોદરાનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં દેશી બાંધણીવાળી અધ્યાપક કુટીરમાં રહેતાં, જ્યાં માટીનાં નળિયાંનાં છાપરાં હતાં. એક લાંબી ઓસરી, એક શયનખંડ, એક દીવાનખંડ અને નાનકડું રસોડું; બરોબર વચ્ચે એક નાનકડું ટેબલ જેને ડાઇનિંગ ટેબલ કહેવા જેવો વૈભવ પણ નહીં. દીવાનખંડમાં વેરવિખેર પુસ્તકો ખાટલા પર, એ ટેબલ પર અને કબાટમાં હોય જે મા વારંવાર ગોઠવવાનો પ્રયત્ન કરતાં ને કોઈક વાર અમને પણ કહેતાં. મોટાભાઈ ત્યારે ગુસ્સે થઈ જતા. પછી મા અમને કહેતાં કે એમની અવ્યવસ્થામાં જ એમની વ્યવસ્થા છે! એટલે આપણે કોઈ શું વિચારશે એ બાબતમાં નાનમ નહીં લગાડવાની.

મા એક ગર્ભશ્રીમંત પરિવારમાંથી આવતાં હતાં પણ એ શ્રીમંતાઈ ક્યારેય એમની આંખોમાં અમે નથી જોઈ. એમણે ક્યારેય કોઈ પ્રકારની ગણતરી કરી નહીં કે શ્રીમંત કુટુંબમાંથી નીચલા મધ્યમ વર્ગમાં જવાથી કેટકેટલી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડશે! એ બધી મુશ્કેલીઓ હસતાંહસતાં વેઠી અને સ્વીકારી. નબળી આર્થિક સ્થિતિમાં પણ માએ કરકસરવાળું પણ સંતોષી જીવન કુટુંબને આપ્યું. માની શૈક્ષણિક કારકિર્દી ઉચ્ચ કક્ષાની હતી. B.A. અને B.T.માં ઉચ્ચ ગુણ અને ક્રમાંક સાથે ઉત્તીર્ણ થયાં હતાં. રજાઓ દરમ્યાન જ્યારે ખાર-મુંબઈ જતાં ત્યારે એમની શાળા પોદાર સ્કૂલ અચૂક બતાવતાં ને પછી એમના ગુરુ મુ. રામપ્રસાદ બક્ષીને મળવા લઈ જતાં. મુ. રામભાઈ પણ અમને કહેતા કે તમારી મા એક વિદુષી છે, એમની પાસેથી સારું સારું શીખતા રહેજો. અમે જેમ મોટાં થતાં ગયાં તેમ માની વિદ્વત્તાનો અનુભવ થતો ગયો. એમનો પ્રકૃતિ-પ્રેમ ગાઢ અને તે બાબતની એની જાણકારી પણ ઊંડી. પુષ્પો તેમ જ અન્ય વનસ્પતિઓની એમને પ્રત્યક્ષ ઓળખ હતી. કુદરત પ્રત્યે અનહદ પ્રેમ. અધ્યાપક કુટીરમાં ટગર અને ચાંદનીના છોડ દૂરદૂરથી પાણી ભરી લાવીને પોષ્યા હતા. દરેક ઝાડપાનની વિશિષ્ટતા ને ઉપયોગ પણ જાણે. માને અધ્યાપક કુટીરમાં જાતભાતનાં પંખીઓ સાથે ઘનિષ્ઠ નાતો બંધાયેલો. મા પાછલા મેદાનના વડલા પર બેઠેલાં પંખીઓની ઓળખ કરાવે. દૂરબીનથી એમને અમારી નજીક લાવે, પણ ફૂલોની નગરી તો વસાવી 'અસ્મદીયમ્'માં. વહેલી સવારે મા ચંપો, સોન ચંપો, મોગરા, બટ્ટ મોગરા, રાતાંપીળાં ગુલાબ, જાસૂદ, ચમેલી - કંઈ કેટલાંય ફૂલોનો થાળ ભરી લાવતાં અને એમના વિશે અમને પૂજા કરતાંકરતાં વાત કહેતાં. ઘણા તારાઓ અને ગ્રહોને પણ ઓળખે અને દરેક સાથેની દંતકથા પણ જાણે. કઈ ઋતુમાં તારા-નક્ષત્ર ક્યાં હોય તેનું પણ સારું જ્ઞાન હતું.

વખત જતાં મોટા ભાઈની લેખન, પ્રવાસમાં વ્યસ્તતા વધતી ગઈ અને માને પશ્ચાદ્ભૂમાં રહેવું પડ્યું. ઘરમાં સાહિત્યકારોની અવરજવર વધી અને એ ઉપરાંત મિત્રોની મહેફિલ જામતી રહી. બધાંને ભાવભર્યો આવકાર આપતાં. બધાંની સરભરામાં રત રહેવાને કારણે માને મોટે ભાગે શ્રોતા બનવાનું આવ્યું. માને વિશ્વભરના સાહિત્યનું આચમન લેવાનું, રસપૂર્વક ચર્ચા કરવાનું અને પોતાનાં મંતવ્ય કહેવાનું ગમતું. સંસ્કૃતને તો મા માતૃભાષાની જેમ ચાહતાં. સામાન્ય વાતચીતમાં, લખાણમાં સંસ્કૃત શ્લોકો, સૂત્રો, પંક્તિઓ યોગ્ય જગ્યાએ ટાંકી શકતાં. મોટા

ભાઈનાં વ્યાખ્યાનોમાં પણ ક્યાંક શબ્દ ચુકાશે એવું લાગે કે કોઈ બંધ બેસતા શબ્દની જરૂર હોય તો મા તેની ધીરેકથી પૂર્તિ કરી આપતાં. બંગાળી ભાષાનાં ચાહક મા, ટાગોરના અભ્યાસમાં મોટા ભાઈનાં પૂરાં સહભાગી હતાં. એમાંય એમનો ભક્તિગુણ પૂર્ણપણે પ્રગટ થયો, અચિન્ત્યકુમાર સેન કૃત શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના જીવનચરિત્રના ચાર ભાગના અનુવાદમાં. આ અનુવાદો દરમ્યાન મા અને મોટા ભાઈની વચ્ચે એ સંદર્ભે જે સંવાદો અમને સાંભળવા મળ્યા તે અદ્ભુત હતા.

અધ્યાપક કુટીરના સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોમાં પણ એ રસપૂર્વક ભાગ લેતાં અને એમણે વડોદરા યુનિવર્સિટીના સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોમાં નાટ્યસ્પર્ધાના પરીક્ષક તરીકે પણ જવાબદારી વારંવાર નિભાવી હતી. પાછલાં વર્ષોમાં પથારીને ઘર બનાવ્યા બાદ પણ, મા ઘણાં સક્રિય રહ્યાં. છેલ્લા દિવસોમાં મકરંદ દવે, અધ્યાત્મમાર્ગી મુ. નાથાલાલ હ. જોશી અને ભાઈનાં પુસ્તકો વાંચતાં રહેલાં. ઘટી ગયેલી શ્રવણશક્તિ, પથારીવશ અવસ્થા છતાં એ એમના ખાસ સ્વજન એવા અશ્વિન મહેતા સાથે સંવાદો પત્રવ્યવહાર કરતાં રહેતાં અને એ રીતે વાંચવાની તીવ્ર આતુરતા અકબંધ રાખી શક્યાં. વાંચવાનો થાક લાગે ત્યારે દીવા માટે વાટ વણતાં રહેતાં, સૂતાંસૂતાં વાટ બનાવતાં રહેતાં. એવામાં કોઈક વાર મારી દીકરી મિત્સુ આવી ચઢે, સામેના પલંગે પલાંઠી લગાવી બેસે. નૃત્ય માટે ખરીદેલાં લવિંગિયાં કે માળ કે ઝાંઝર બતાવે. ‘મા કેવાં છે?’ મા કહે કે ‘પહેરીને બતાવ’. જરા ઉભડક ઊંચકી રસપૂર્વક જુએ; મિત્સુને અધિક સુંદર લાગવાનો અહેસાસ કરાવે. જે કોઈ પણ એમની ખબરઅંતર પૂછવા આવે એને જ સામેથી એના અને એમના ઘરનાના પ્રેમથી ખબરઅંતર પૂછે. જનાર પ્રસન્નતાનો આનંદ લઈને જાય.

જીવનનાં મૂળભૂત મૂલ્યોમાં એમને ભારોભાર આસ્થા હતી, વ્યક્તિમાં સર્જક અને માનવનાં પલ્લાં સરખાં જ હોવાં જોઈએ એવો એમનો અભિગમ હતો.

આવી વિદ્વાન પ્રતિભાને એમનું મનગમતું લખવાનો કે વિચારવાનો, ચર્ચવાનો વધુ અવસર ન મળ્યો અને એમની પાસેથી ઘણું શીખવાનું રહી ગયું એનું દુઃખ આજે પણ છે.

(એતદ્, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, ૨૦૨૦)

જીવણ/જીવણદાસ એવી નામછાપ પણ ધરાવતા પરંતુ ‘દાસી જીવણ’ તરીકે વધુ જાણીતા રવિભાણ સંપ્રદાયના (ઈ. ૧૮મી સદી ઉત્તરાર્ધ)ના આ સંતકવિએ યૌગિક રહસ્યાનુભૂતિ, ગુરુમહિમા તથા પ્રેમલક્ષણાભક્તિનાં માધુર્યભર્યાં પદો રચ્યાં છે. રૂપકાત્મકતા, તળપદા વાણીવળોટો તથા હિંદીની છાંટ એમના પદોની વિશેષતા છે.

મોર, તું તો આવડાં તે રૂપ ક્યાંથી લાવ્યો;

મોરલો મરતલોકમાં આવ્યો.

લાલ ને પીળો મોરલો અજબ રંગીલો,

વર થકી આવે વેલો;

સતી રે સુહાગણ સુંદરી રે,

સૂતો તારો શે’ર જગાયો રે;

મોરલો મરતલોકમાં આવ્યો.—મોર, તું તો

ઠંગલા ને પિંગલા મેરી અરજું કરે છે રે;

હજી રે નાથજી કેમ નાંવ્યો;

કાં તો શામળીએ છેતર્યો ને કાં તો

ઘર રે ધંધામાં ઘેરાયો રે;

મોરલો મરતલોકમાં આવ્યો.—મોર, તું તો

વિદાય ડૉ. નટવરસિંહ પરમારની

હિમાંશી શેલત

નક્કી આ શાપિત સમયની જ અસર. બાકી જેને નર્મદ ચંદ્રક મળ્યો હોય, જે સૂરતની બે પ્રતિષ્ઠિત શિક્ષણસંસ્થાઓમાં લાંબાં વર્ષો કામ કરી ચૂક્યા હોય, જેમણે અમારા જેવાં અનેકને જગતસાહિત્ય અને મહાન સર્જકોનો પરિચય કરાવ્યો હોય એવા વિદ્યાપુરુષ આમ ચુપકીદીથી દુનિયા છોડી જાય, અને અમને તો ઠીક, ખુદ સૂરત શહેરનેય એમની વિદાયની જાણ ન હોય, એ તો ગાફેલપણાની અવધિ.

ડૉ. નટવરસિંહ પરમાર ૨૦૨૦ની પહેલી ઓગસ્ટે અવસાન પામ્યા, અને એની ખબર છોક પહેલી સપ્ટેમ્બરે અમને પડી. વખતોવખત ફોન કરીને એમની ખબર પૂછતાં જયદેવ શુક્લ અને હું આ વેળા મોડાં પડ્યાં. અમે ‘જીવનભારતી’માં એમનાં વિદ્યાર્થી, અને પછી એ એમ.ટી.બી.માં જોડાયા ત્યારે અમેય ત્યાં ભણનારાં. લગભગ ૧૯૬૦ની આસપાસથી અમારો એમની સાથે સંબંધ, અને શાળાનાં વર્ષોમાં તો અમે એમની રસભરી સાહિત્યકથાઓ પર મુગ્ધ. અન્યોની માહિતી નથી પરંતુ જયદેવ અને હું તો સાહિત્યની અદ્ભુત સૃષ્ટિ, અને મહાન સર્જકોની અસાધારણ ઊંચાઈ અને લાક્ષણિકતાઓની અવનવી વાતોથી ખૂબ ખેંચાયાં હતાં. ‘જીવનભારતી’નાં એ વર્ષો યાદગાર. શાળાના ઉત્સવો હોય, કે સ્પર્ધાનાં નાટકોની તૈયારી, પરમારસાહેબ કેન્દ્રમાં રહેતા. પછી વળી હું તો એમ.ટી.બી.માં જ અધ્યાપનકામે વળગી, અને ડૉ. નટવરસિંહ પરમારનો પરિચય વૃદ્ધિ પામ્યો. એમને બે વસ્તુની ભયંકર ચીડ. એક તો ‘મીડિયોક્રીટી’ અને બીજી અપરિપક્વતા. એમનો આ જલદ અણગમો એમને ઠીકઠીક એકલસૂરા અને અતડા રાખવા માટે પર્યાપ્ત હતો. એ એમ જ જીવ્યા. એમ.ટી.બી.ના સ્ટાફ રૂમમાં અલાયદા અને ખાસ ખૂણામાં (જેને અમે ‘દીવાને ખાસ’ કહેતાં) એમનું નિશ્ચિત સ્થાન. ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન અને સાહિત્યવિષયક વાદવિવાદ થતા રહે. ક્યારેક ખળભળાટ મચાવે એવા, ક્યારેક હળવાશ ફેલાવે એવા, તો ક્વચિત્ ગંભીર અને વજનદાર. ઊંચાં ધોરણો માટે ડૉ. નટવરસિંહનો આગ્રહ એવો, કે મોટે ભાગે તો સાહિત્યના કાર્યક્રમો પણ એ ટાળે, સિવાય કે એની સાથે એમ.ટી.બી. કોલેજ સંકળાઈ હોય. સંભવ છે, કે એમની ભીતરથી ટીકાના આકરા સૂર વારંવાર નીકળતા હશે, અને એમને સંતોષ મળે એવું આ પ્રકારનાં આયોજનમાં ઓછું મળતું હશે. નબળાં અને સત્ત્વહીન ભાષણો માટે એ ‘લવરી’ જેવો શબ્દ વાપરતા, જે આજેય જયદેવની અને મારી વાતચીતમાં ક્યારેક પ્રવેશી જાય છે.

ઉત્તમ વિદેશી સાહિત્યના એ મોટા ચાહક. સતત અભ્યાસરત. લેખન ધીમું, અક્ષર વિશિષ્ટ વળાંકો ધરાવતા સુંદર, અને આગ્રહ હાથે લખવાનો. માનવામાં આનાકાની થઈ શકે પણ લેખન માટે એમનાં પ્રિય ઉપકરણો પાટી-પેન, કમ્પ્યુટરના જમાનામાં પણ.

મારા દાદાજીને એ પહેલી વાર મળવા આવ્યા, અને પછી તો એ બંને પાકા તપખીર-મિત્રો બની ગયા. સામસામે ડબ્બીઓ ધરે, ચપટી ભરાય, અને મહેફિલ જામે બે જણની. શ્રોતાઓમાં મારી મા હોય, હું પણ હોઉં, છતાં પુસ્તકોના આ પ્રવાસમાં અઘરો પ્રદેશ અને ત્યારે અમે ઊભાં થઈ જઈએ. નાનપુરાના ભાયા મહોલ્લામાં એ રહેતા ત્યારે શાળા પૂરી થયે અઠવાડિયે એક વાર અમારે ઘેર અચૂક આવે. એ અને દાદાજી વાતોએ ચડે ત્યારે સમયની એસીતૈસી. વાતોનાં વહેણ ક્યાંનાં ક્યાં પહોંચે. દાદાજી પત્રકાર, પણ આર્થિક કારણોસર કોલેજનો અભ્યાસ છૂટી ગયેલો. વિદ્વાન અધ્યાપકો માટે એમને અસાધારણ સ્નેહાદર અને ડૉ. નટવરસિંહ કોલેજના અધ્યાપનકાર્યમાં જોડાયા ત્યાર પછી એમની સાથે અન્ય અધ્યાપકો, જે એમના મિત્રો હતા, તેયે ઘેર આવતા થયા. મંડળી વિસ્તરતી ગઈ.

આમ છતાં એમને માટે એક ફરિયાદ રહેતી, કે એ અતડા હોવાથી સંબંધ સાચવી શકતા નથી, ક્યાંયે જતા-આવતા નથી. ઓછું હળવાભળવાની એમની પ્રકૃતિ હતી એ કંઈક અંશે સાચું, પરંતુ એમની મુશ્કેલી સમજાય એવી. જે વ્યક્તિને ‘મીડિયોક્રીટી’ની સૂગ હોય એને માટે અનેક માણસોનું વર્તન કોઈક ને કોઈક તબક્કે અસહ્ય આણગમો પ્રેરી શકે. અને બધે મોરચે ‘મીડિયોક્રીટી’ ટાળવાનું અનેક માટે અશક્ય હોઈ શકે. અપરિપક્વ વર્તનનુંયે એવું. કોઈ કાચી ક્ષણે ભલભલાં એવું વર્તન કરી બેસે. ડૉ. નટવરસિંહ પરમાર એ રીતે ખસતા ગયા, સાહિત્યિક વર્તુળોમાંથી કહેવાતી વિદ્વાન-મંડળીઓમાં, સામાન્ય પ્રવાહમાંથી. એ ક્યાંયે નથી જતા એવા દેઢ થતા ગયેલા ખ્યાલને પરિણામે એમને નિમંત્રણ આપવાનુંયે રહી જતું હોય એવા દાખલા હશે જ. એમનાં પ્રિય વિદ્યાર્થીઓ લેખે જ્યદેવને અને મને પણ એમ લાગતું, કે એ મોકળા મને વાત નથી કરતા, અને એમને મળવા જઈએ તો એ ખાસ રાજી નથી થતા. આ ભાવ મેં વાર્તાસર્જક પ્રવીણસિંહ ચાવડાસાહેબમાં પણ વહેંચેલો, કારણ કે એમ.ટી.બી.માં થોડાં વર્ષો હોવાને લીધે એયે નટવરસિંહને જાણે. છતાં જ્યદેવ અને હું સૂરત ભેળાં થઈ જઈએ તો પરમારસાહેબને ઘેર, ઉમરા-જકાતનાકા પાસેના ગગનચુંબી સૌમ્ય એપાર્ટમેન્ટમાં, ‘ધાડ’ પાડતાં. એને ધાડ જ કહેવાય, ‘અમે આવીએ છીએ’ એમ છેલ્લી ઘડીએ જાહેર કરવાનું, અને પછી ધસમસતાં પહોંચી જવાનું! પણ એક વાર પહોંચ્યાં બાદ તો નિતાંત પ્રસન્નતા ઘેરી વળતી. ગરમાગરમ નાસ્તો પરવીનબહેન આગ્રહપૂર્વક ખવડાવે, ફળફળતી ચા સંગાથે, ઊંચી બાલ્કનીમાંથી તાપીનો પટ જોતાંજોતાં, અમે કંઈક કેટલીયે વાતો ઠાલવીએ.

હાલ તો જાતને ઠપકો આપીને થાક્યાં છીએ. કેમ આટલો વિલંબ કર્યો ફોન કરવામાં? કેમ તકેદારી ન રાખી ખબર પૂછવાની? અને છેવટે, કદાચ જુલાઈની એક બપોરે, એમણે ફોન કર્યો ત્યારે એકલા પડી જવાનો ઉલ્લેખ એમણે કરેલો. તે જ દિવસે જ્યદેવ અને પ્રવીણસિંહને ફોન કરીને, બેયને આગ્રહ કરેલો, કે એ નટવરસિંહ સાથે તરત વાત કરે. બંનેએ એમ કર્યું પણ ખરું. છતાં માફ નથી કરી શકાતી જાતને, અને સૂરતનેય માફ તો ક્યાંથી કરું ? બહાર નીકળી ન શકતા વયોવૃદ્ધ વિદ્વાનને આમ રેઢા મૂકી દેવાના? મળવા ન જવાય તો ઠીક, ને કોરોનાકાળનું બહાનું મળ્યું છે તેયે માથે, પણ ફોન કરીને ખબર ન પૂછી શકાય એવાં તો કેવાં કામગરાં લોક! નટવરસિંહ ભળે નહીં, કે કદાચ સામેથી ફોન ન કરે તેથી એમની અભ્યાસનિષ્ઠા, સત્વર અને ઉત્કૃષ્ટતા માટેના આગ્રહનું મૂલ્ય કંઈ ઘટી જાય? આપણી નિસબત જો આ મૂલ્યો માટેની હોય તો જેમની પાસે એ મૂલ્યસમૃદ્ધિ હોય એ આપણા સ્નેહાદરના અધિકારી નહીં? અને જો એમ હોય તો ખુદની ગરજે જ એમની ખબર પૂછવાની હોય, એમના વ્યક્તિત્વની મર્યાદાઓ કે લક્ષણો અંગે ફરિયાદ કર્યા વગર. પણ આ અફસોસનો હવે અર્થ નથી.

ડૉ. નટવરસિંહ પરમાર પાસેથી એમની સજ્જતાને પ્રગટ કરતાં પાંચેક પુસ્તકો મળ્યાં છે. એક તો એમનો મહાનિબંધ ‘પ્રબોધકાળનું ગદ્ય’ જે પુસ્તક રૂપે ૧૯૯૧માં પ્રગટ થયો. પોતાના પ્રિય સર્જક દોસ્તોયવ્સ્કી પર એક પુસ્તક પ્રગટ થયું ૨૦૧૩માં, ‘કાવ્યપુરુષ’ અને ‘અવેક્ષા’ એમના તરફથી મળેલા વિવેચનસંગ્રહો અને એમની વિશિષ્ટ સર્જકમુદ્રા ધરાવતો નિબંધસંગ્રહ ‘જગરુ’ જેને નર્મદ ચંદ્રક પ્રાપ્ત થયો હતો. આ નિબંધોની પાત્રસૃષ્ટિ અને કલ્પનાને તીવ્ર તથા વેગીલી બનાવતી એમની શૈલી સારી એવી પ્રશંસા પામેલી. સાહિત્યવર્તુળોમાં એ જાણીતા થયા તે કદાચ ‘જગરુ’ના નિબંધોથી. એમણે થોડી વાર્તાઓ પણ લખી હતી.

એમના અભ્યાસના વ્યાપ અને ઊંડાણ માટે ‘અવેક્ષા’માં સ્થાન પામેલા કેટલાક લેખોમાંથી પસાર થવું ઘટે. ગોવર્ધનરામ અને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ પર કલકત્તા ખાતે આપેલાં એમનાં બે વ્યાખ્યાનોમાં ગોવર્ધનરામના સર્જકચિત્તને તથા એમના જીવનવિષયક તત્ત્વજ્ઞાનને સમજવામાં આ વિવેચકે કેટકેટલાં પરિબળોનું અવગાહન કર્યું છે એ ધ્યાનાર્હ છે. કિશોર જાદવની ‘રિક્તરાગ’ હોય કે મધુ રાયની ‘હાર્મોનિકા’, કૃતિના હાર્દને પામવાની એમની મથામણ અને પછી એને પ્રકાશમાં મૂકી આપતી એમની ભાષા બંને એમના વિવેચન-વિચારની સઘનતા વ્યક્ત કરે છે. જોકે ‘સમયદ્વીપ’ની સમીક્ષામાં એમણે જે મોકળાશથી અંગ્રેજી શબ્દો પ્રયોજ્યા છે તે જરા કઠે એવું છે. વળી આ શબ્દો એવા છે જેના પર્યાયો સાવ સરળતાથી મળી શકે, જેમકે Product અથવા તો reaction કે પછી intellectual.

પ્રસ્તુત વિવેચનસંગ્રહમાં એક રસપ્રદ લેખ છે તે ‘ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિકતાવાદી સંચલન અને ‘ગુજરાતી મુદ્રા’. ડૉ. નટવરસિંહ લખે છે :

‘દોસ્તોયવ્સ્કીની નવલકથાનાં પાત્રો અને સામાજિક પરિવેશ મને હંમેશાં હિન્દુસ્તાન-ગુજરાતનાં જ પ્રતીત થતાં રહ્યાં છે, એમાં પ્રગટતાં પ્રચંડ રાગ, દ્વેષ, ચડસાચડસી, આધ્યાત્મિક ખોજની મથામણો, મનોવ્યાપારો, મનોઘટનાઓમાં તો માણસ જ મારા ચિત્તમાં ઊભો થયો છે. એ નથી રહેતો રશિયન કે નથી બની રહેતો હિન્દુસ્તાની – ગુજરાતી. માણસ માત્ર, યુનિવર્સલ મેન. કામૂ, સાર્ત્ર, બુવ્વા, કાફ્કા, કુન્દેરા મને ગુજરાતી નથી એવું ક્યારેય લાગ્યું નથી.

આ મુદ્દો વિસ્તારતા વિવેચક આગળ વધે છે. ઇજિપ્તના ... મેહદૂઝની નવલકથા ‘મિડાક એબિ’ અથવા તો નાઈજેરિયન નવલકથા ‘થિંગ્ઝ ફોલ અપાર્ટ’ એમને કઈ રીતે સર્વદેશીય અને સર્વકાલીન લાગે છે એ સ્પષ્ટ કરે છે. સર્જનાત્મક સાહિત્યને તથા વિભિન્ન સાંસ્કૃતિક પરિબળોને પામવા માટે આ અભિગમ મહત્ત્વનો ઠરે.

આ અધ્યાપકે વિવિધ પદભાર પણ સંભાળેલા. જેમ કે સૂરત જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિનું અધ્યક્ષપદ, કે પછી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડનું અધ્યક્ષપદ. ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ દ્વારા એમના કાર્યકાળ દરમિયાન વિવેચનાત્મક સંજ્ઞાવિમર્શ શ્રેણી અંતર્ગત સાહિત્યિક વિભાવનાઓની વિશદ છણાવટ કરતી પુસ્તિકાઓનું પ્રકાશન મહત્ત્વનું લેખાય. વચ્ચેનાં થોડાં વર્ષોમાં એમનાં રાજકીય વલણ અને જોડાણથી અમારા જેવાં ઘણાંને નવાઈ લાગી હતી. સ્પષ્ટવક્તા અને ખુશામત ન કરી શકતી વ્યક્તિ આ દિશામાં કઈ રીતે આગળ વધશે એવા પ્રશ્નો પણ અમને થતા. પણ આ બધું ટૂંકા ગાળાનું જ રહ્યું. એમના સ્વભાવ વિરુદ્ધ હતું એમાં એ ટકી ન શક્યા.

એક નિઃસંગ વિદ્યાપ્રેમી અને અભ્યાસરત વ્યક્તિ તરીકે નટવરસિંહ પરમાર ઘણાંને યાદ રહેશે. સાહિત્યિક ગતિવિધિ અને સાહિત્યિક સંસ્થાઓ – બંનેથી કંઈક વેગળા રહેલા આ અધ્યાપકના કામની નોંધ જેટલી લેવી જોઈએ એટલી નથી લેવાઈ એ સાચું પણ આત્મપ્રતિષ્ઠાના વર્તમાન સમયમાં એમનું હોવું એ સ્વયં એક ઘટના.

જયંત મેઘાણી : એક રુચિસંપન્ન સાહિત્યસેવી

અને વિદ્યા-પ્રસારકની વિદાય

રમણ સોની

ઝવેરચંદ મેઘાણીના પુત્રોએ મેઘાણી-સાહિત્યના પ્રકાશન-પ્રસાર માટે જે દષ્ટિપૂર્વક અને સાતત્યથી નમૂનેદાર કામ કર્યું છે એવું બીજાં કોઈ લેખક-સંતાનોએ ભાગ્યે જ કર્યું હશે. ને તેમ છતાં એ ભાઈઓ માત્ર મેઘાણી-પુત્રો તરીકે ઓળખાતા રહ્યા નથી; લગભગ દરેકે, અનુવાદક-સંપાદક તરીકે તેમજ વ્યક્તિ તરીકે પોતાની એક આગવી ઓળખ ઊભી કરી છે.

એમાં જયંતભાઈ વધુ ગતિસંચાર-શીલ. પણ એમની એ સક્રિયતા જરા પણ મુખરતા વિનાની શાન્ત સક્રિયતા. ભાવનગરમાં જ રહ્યા, ને એક થાનક ઊભું કર્યું – ‘પ્રસાર’. એની ટેંગ લાઈન હતી ‘પુસ્તકોની નાનકડી દુનિયા’. પોતે તો હંમેશાં પુસ્તકોના વ્યાસંગી રહ્યા પણ બીજાંઓમાં પણ પુસ્તક-રસ પ્રસાર્યો. ‘પ્રસાર’ એક પુસ્તક-વિકેતાની દુકાનથી ઘણું વિશેષ હતું. ખરીદી કરવા આવનાર ગ્રાહક જોતજોતાંમાં પુસ્તકોનો ચાહક બની જાય એવી નયનરમ્ય પુસ્તકોની ગોઠવણ, પુસ્તકોની સાથેસાથે લોકહસ્તકલાની નાનીનાની સુંદર ચીજો પણ ત્યાં મળે, પુસ્તકો સાથે એ ઓતપ્રોત થઈ ગયેલી હોય. બધું જ જયંતભાઈની સૌંદર્ય-રુચિનો સ્પર્શ પામેલું. એ થાનક ભાવનગર-વાસીઓ માટે તેમજ બહારથી આવનાર માટે એક અચૂક મુલાકાત-થાનક બની રહેલું. એ મુલાકાત માટેનું મુખ્ય પાત્ર, દુકાનની જરાક અંદરની બાજુ, એક નાનકડી સુઘડ જગાએ, બેઠેલું હોય – જયંત મેઘાણી પોતે. આવનારને પ્રસન્ન સ્મિતથી આવકારે, વાતો કરે, ક્યારેક વાતે પણ ચડે – પુસ્તકોની દુનિયાની વાતે. એમાં રવીન્દ્રનાથની કવિતાની વાત પણ હોય ને વર્લ્ડ એટલસની વાત પણ હોય. ફલક મોટું. વાતોમાં એમની અનેકવિધ જાણકારી- પણ એનો છાક નહીં, નરી તદ્દરૂપતા ને તલ્લીનતા. મિત્ર કે મુલાકાતી જાય પછી જયંતભાઈ પાછા પોતાનાં વાચનાદિ કામોમાં તદ્દૂપ અને તલ્લીન થઈ જાય.

કારકિર્દીની શરૂઆતમાં, બી.કોમ. કર્યું ત્યાં સુધી, દિશા પકડાયેલી નહીં. વડોદરા જઈ લાયબ્રેરી સાયંસનો ડિપ્લોમા કર્યો ત્યાંથી રસ્તો જડ્યો. વારસે પુસ્તકસંપર્ક અને પુસ્તકચાહના તો હતાં જ. ગાંધીસ્મૃતિમાં લાઈબ્રેરિયન થયા. તાળાંબંધ કબાટોને વાચકોના વિહાર માટે ખુલ્લાં કરાવ્યાં, વાચકને પુસ્તકનો સીધો સ્પર્શ કરાવવા માટે. મોટા ભાઈ મહેન્દ્ર મેઘાણી પાસે ‘લોકમિલાપ’માં પુસ્તક-પ્રકાશન-વિતરણની, પુસ્તક નામની ચીજની સર્વાંગીણ ઓળખની તાલીમ લીધી ને પછી પુસ્તક ‘પ્રસાર’ને સરિયામ જીવનમાર્ગ બનાવ્યો. નાનકડી પણ સ્પૃહણીય દુનિયા ઊભી કરી.

આપણે ત્યાં તો જ્યંતભાઈ જેવી લગનીવાળો કોઈ પુસ્તકવિકેતા નહીં જડે. બહોળા ફલકવાળાં નિત્ય-વાચને તથા લાઈબ્રેરિયન તરીકેની શાસ્ત્રીય તેમજ કલ્પનાશીલ સજ્જતાએ એમને ઉત્તમ પુસ્તકવિકેતા બનાવ્યા. વિકેતા તરીકેનાં જાણકારી ને કુનેહ જરા પણ ઓછાં નહીં, આયોજનશક્તિ પણ એવી જ ચોકસાઈભરી – પરંતુ પુસ્તકવિક્રય એ ગ્રંથપ્રસારનો પણ પર્યાય બની રહેવો જોઈએ એ એમની પહેલી શરત બલકે મનગમતી ઇચ્છા. વિદેશોનાં મહત્ત્વનાં ગ્રંથાલયોને પણ ગુજરાતીનાં ઉત્તમ પુસ્તકોની હાજરીવાળાં બનાવવાની એમની નેમ ઘણી સફળ રહેલી. (અમેરિકાની પેન્સિલ્વેનિયા યુનિવર્સિટીની લાયબ્રેરીમાં તથા વૉશિંગ્ટન ડી.સી.ની ખ્યાત ‘લાયબ્રેરી ઓફ કૉંગ્રેસ’માં મારાં જેટલાં પુસ્તકો ૨૦૦૩-૦૪ના અરસામાં મેં જોયેલાં એટલાં તો વડોદરાની અમારી યુનિવર્સિટી-લાયબ્રેરીમાં પણ ન હતાં! – અલબત્ત, અન્ય લેખકોનાં પણ એટલાં જ પુસ્તકો હતાં). પરંતુ આ જ કર્મઠ અને વ્યવસાયકુશળ જ્યંતભાઈનો નૈતિક મિજાજ એવો કે, ગુજરાતની કોઈ એક કૉલેજના આચાર્ય ‘પ્રસાર’માં ઘણી મોટી રકમનાં પુસ્તકોનો ઓર્ડર મૂકતી વખતે ‘અંગત’ કમિશન માગ્યું ત્યારે જ્યંતભાઈએ તરત સ્પષ્ટ પરખાવી દીધેલું કે, ‘માફ કરજો, તમે ખોટી જગાએ ફોન કર્યો છે.’

પુસ્તકો વિશે વાતો કરીને એમણે પુસ્તકરુચિ ખીલવી – અધ્યાપકો-શિક્ષકોની, નવા લેખકોની, વિદ્યાર્થીઓની; એમના મિત્ર બનીને. જ્યંતભાઈ જરાક પ્રેમપૂર્વક ચકાસી પણ જુએ કે એ શિક્ષકે ને વિદ્યાર્થીએ કેટલું ને કેવુંક વાંચ્યું છે. હસતાંહસતાં કહેવાનું કહી પણ દે ને પછી ક્યારેક એકાદ ચોપડી ભેટ પણ આપી દે. ‘વાંચો વાંચો’ એમ ભવાં ચડાવેલી સલાહ નહીં, પણ ‘વાંચી જુઓ તો ખરા’ એમ હૂંફાળું માર્ગદર્શન.

આમ તો મિતભાષી, ઘણુંખરું નેપથ્યે રહેનારા, અગ્રગામીપણું પસંદ ન કરનારા ને મોટા સમારંભો-કાર્યક્રમોથી બને તેટલું અળગા રહેનારા. છતાં એમનું સંપર્ક-વર્તુળ ઘણું બહોળું રહ્યું. એમાં પહેલું કારણ તે સામેના માણસના નાનામાં નાના ગુણવિશેષની નોંધ લેનારો એમનો ગુણાનુરાગી સ્વભાવ. એ ગુણાનુરાગ પાછો મંદ્ર સ્વરનો હોય, સામેનાને આંજી નાખવાની પેરવીવાળો કે કોઈ દૂરગામી સ્વાર્થહિતવાળો તો હોય જ નહીં. એમણે તમારું જે ઉત્તમ ચીંધું હોય એ ઝીણવટવાળું ને વિશ્વાસ પ્રેરનારું હોય. ફોન પર, ઈ-મેઈલમાં, (પહેલાં તો) પોસ્ટકાર્ડમાં તમને જે કશું-લખ્યું હોય એની ભાષા વાગ્મિતાવાળી નહીં, પણ ઋજુ હોય ને ઉષ્માવાળી હોય. મળો ત્યારે એમનું શાલીન ને પ્રસન્ન વ્યક્તિત્વ તમને આકર્ષે – છેલ્લાં વર્ષોમાં એ કૃશ થયા એ પહેલાં જ યંતભાઈ સોહામણા પણ હતા, દર્શનીય. ખાદીનાં ઝભ્ભો-લેંઘો સુઘડ-સુંદર ને રુચિકર. વાતો કરે ત્યારે એમના મુખભાવ, ને હાવભાવ – એમની બોડી લેંગ્વેજ – તમને ગમી જાય. એવાં મૈત્રીપૂર્ણ. દરેક વયજૂથનાંને મૈત્રીભર્યો આદર થાય એમને માટે. બીજું તે એમનાં વ્યાપક રસ-રુચિ, એમની વિચારશીલતા ને એમની જાણકારી. એટલે લેખકો, પત્રકારો, પ્રકાશન-વ્યાવસાયિકો, અભ્યાસીઓ, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ એમ બધાંમાં એમનો મૈત્રીપ્રસાર થઈ શકેલો. સ્વભાવ-સહજતા તો ખરી જ, પણ કેવી રીતે રજૂ થવું એની જાત-કેળવણી રૂપ સભાનતા પણ ખરી. જ યંતભાઈ ક્યારેય ગાફેલ ન હોય. જાણે એક અનાયાસ લાગતી શિસ્તબદ્ધતા.

અને લેખક જ્યંતભાઈ? ઝવેરચંદ મેઘાણી જેવી સર્જકની ઉર્જાથી છલકાતી ધોધમાર લેખનની બર્હિમુખતા તો કોઈ મેઘાણી-પુત્રમાં નહીં. પણ મહેન્દ્રભાઈ-વિનોદભાઈ-જ્યંતભાઈ-અશોકભાઈએ લેખનકાર્ય તો કર્યું. અનુવાદો તો દરેકે કર્યા – મહેન્દ્રભાઈનો ‘કોનટીકી’નો અનુવાદ ને વિનોદભાઈનો ‘સળગતાં સૂરજમુખી’નો અનુવાદ ઉત્તમ. અશોકભાઈએ અમેરિકામાં રહીને મેઘાણીગ્રંથોના અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યા ને ‘વેવિશાળ’નો એમનો અંગ્રેજી અનુવાદ તો ચીની-રશિયન અનુવાદકોને પણ અનુવાદ કરવા જેવો લાગ્યો.

જ્યંતભાઈએ બાળકિશોર સાહિત્યનાં પુસ્તકોના અનુવાદ કર્યા પણ પછી એ રવીન્દ્રનાથનાં પુસ્તકોના અનુવાદ તરફ વળ્યા – રવીન્દ્રપ્રીતિ એટલી ઉત્કટ થઈ કે અનુવાદ એમને માટે અનિવાર્ય બન્યા. આમે ય જ્યંતભાઈએ અનિવાર્ય બન્યું એટલું જ લખ્યું. થોડાક પુસ્તક પરિચયો લખ્યા એ પણ રસપ્રદ ને વિચારણીય બન્યા. રવીન્દ્રનાથ-અનુવાદનાં એમનાં પુસ્તકો ‘તણખલાં’, ‘સપ્તપર્ણી’, ‘અનુકૃતિ’, ‘રવીન્દ્ર-પત્રમધુ’વગેરે

નિર્માણસુંદર પણ બન્યાં છે – સુબદ્ધ અને રૂપકડાં. ઉત્તમ અનુવાદ માટે એમણે, એક પરિસંવાદમાં ચર્ચા કરતી વખતે, એક સરસ સંજ્ઞા આપેલી — ‘સર્જનશીલ નવસંસ્કરણ.’ ઝવેરચંદ મેઘાણીના ‘અનુસર્જન’ની દિશા નહીં, સ્પષ્ટ સીધા અનુવાદો જ, પણ અનુવાદો મૂળની રેખા ચૂક્યા વિના એ કૃતિનું નવસંસ્કરણ બને ને એમાં અનુવાદકની સર્જનશીલતા પ્રવૃત્ત થાય – એ એમનું દષ્ટિબિંદુ.

જ્યંતભાઈએ નમૂનેદાર સંપાદનો કર્યાં. એના કેન્દ્રમાં મેઘાણી-સાહિત્ય જ રહ્યું પણ શાસ્ત્રીય, ઉપયોગી અને રુચિ-દષ્ટિવાળું સંપાદન કેવું હોય એનો અનુસરણીય દાખલો એમણે બેસાડ્યો. ઝીણીઝીણી વિગતોની ચકાસણી ને પછી વ્યવસ્થાપૂર્વકની એની જાળવણી — બધી જ આવૃત્તિઓનાં બધાં જ નિવેદનોની ને દરેક પુસ્તકનાં આવરણોની પણ જાળવણી; વિવિધ પ્રકારની સૂચિઓ — ગીતો/કાવ્યોની પ્રથમ પંક્તિની સૂચિઓ જાણકાર સંપાદકો કરે જ, જ્યંતભાઈએ સ્મરણ-પંક્તિની સૂચિ પણ કરી; એટલે કે ગીતની પહેલી નહીં પણ વચ્ચેની ય કોઈ પંક્તિ જાણીતી થઈ હોય ને સ્મરણમાં સચવાઈ હોય તો એ પરથી વાચક ગીત સુધી જઈ શકે એવી સૂચિ!

અને એમનાં નિસબત ને નિષ્ઠાની કાયમ યાદ રહી જાય એવી વાત તો આ છે : ઝવેરચંદ મેઘાણી-સંપાદિત લોકગીતો ‘રઠિયાળી રાત’ના ચારે ભાગોની સંકલિત આવૃત્તિ જ્યંતભાઈએ ૧૯૯૩માં કરેલી. મુદ્રણદોષો રહી ગયેલા એનું શુદ્ધિપત્રક મૂકેલું. પણ જ્યંતભાઈને સંતોષ કે ચેન નહીં. એટલે ૧૯૯૭માં, પોણા બસો જેટલાં ગીતો ઉમેરેલી, એની બૃહદ્ આવૃત્તિ કરી તે વખતે એમણે જાહેર કર્યું કે ‘૧૯૯૩ની આવૃત્તિમાં ભૂલો રહી ગઈ હોવાથી અમે એ આવૃત્તિ ક્ષમાયાચનાપૂર્વક રદ કરીએ છીએ. જેની પણ પાસે, ગમે તેવી હાલતમાં પણ એની નકલ હોય એની કિંમત પાછી આપીશું, અથવા એને બદલે આ બૃહદ્ આવૃત્તિ અમે ભેટ રૂપે આપીશું.’ આશય એ જ કે ‘એ ભૂલભરેલી આવૃત્તિની નકલ હવે ક્યાંય રહેવા ન પામે.’ આજે પ્રતિષ્ઠિત લેખકોનાં પુસ્તકો ને સાહિત્યનાં સામયિકો અસંખ્ય મુદ્રણદોષો સાથે પ્રગટ થાય છે — બિલકુલ અપરાધબોધ વિના, બિનધાસ્તપણે — ત્યારે આવી વાચકનિષ્ઠા ને સાહિત્યનિષ્ઠા વિરલ જ ગણાય.

આ વચે, હૃદયરોગની બિમારી સાથે પણ, જ્યંતભાઈ એક ગુજરાતી પુસ્તક ‘સરનામાં વિનાના માનવીઓ’ (મિત્તલ પટેલ)નો અંગ્રેજી અનુવાદ હાથ ધર્યો હતો — એમાં પરોવાયેલા હતા ત્યાં અચાનક જ પૂર્ણવિરામ આવી ગયું.

હવે જ્યંતભાઈ અને એમનાં કામ આપણી સ્મૃતિમાં વિસ્તરશે, અવિરામ.

[જ્યંત મેઘાણી : જ. ૧૦ ઓગસ્ટ, ૧૯૩૮ – અવ. ૪ ડિસેમ્બર, ૨૦૨૦]

(‘ગુજરાતમિત્ર’, ૧૪ ડિસેમ્બર, ૨૦૨૦)

એકત્ર ઈ-બુક્સ

ગુજરાતીનાં સ્મરણીય પુસ્તકોની

રમ્ય અને સંતર્પક ઈ-બુક શ્રેણી

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ । નારાયણ દેસાઈ
અપરાજિતા । પ્રીતિ સેનગુપ્તા
અમાસના તારા । કિશનસિંહ ચાવડા
અમૃતા । રઘુવીર ચૌધરી
અરધી સદીની વાચનયાત્રા - ૧- ૪ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
અલગારી રખડપટ્ટી । રસિક ઝવેરી
અશ્રુઘર । રાવજી પટેલ
આપણો ઘડીક સંગ । દિગ્વીશ મહેતા
કંકાવટી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
કુરબાનીની કથાઓ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ખરા બપોર । જયંત ખત્રી
ખાંભીઓ જુહારું છું । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ગાંધીજીની જીવનયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ગિજુભાઈની બાળવાર્તાઓ । ગિજુભાઈ બધેકા
ગીતામંથન । કિશોરલાલ મશરૂવાળા
જન્મન્તિકે । સુરેશ જોષી
જીવનનું પરોઢ । પ્રભુદાસ ગાંધી
જેલ ઓફિસની બારી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
તિબેટના ભીતરમાં । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ત્યારે કરીશું શું? । લિયો ટોલ્સ્ટોય
દિવ્યચક્ષુ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
પન્થિની । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
પૂર્વાલાપ । કાન્ત - મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ
બાપુની છબી । કાકા કાલેલકર
બારીબહાર । પ્રહલાદ પારેખ
ભજનાંજલિ । કાકા કાલેલકર
ભારેલો અગ્નિ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
ભવનું ભાતું । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ભેદની ભીંત્યુંને ભાંગવી । મનુભાઈ પંચોળી
મારા ગાંધીબાપુ । ઉમાશંકર જોષી
મારી હકીકત । નર્મદ
મોરનાં ઈંડાં । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
રખડુ ટોળી । ગિજુભાઈ બધેકા
રવીન્દ્રનાથની રત્નકણિકાઓ । નગીનદાસ પારેખ
વાચનયાત્રાનો પ્રસાદ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
વિદિશા । ભોળાભાઈ પટેલ
દ્વિરેફની વાતો - ભાગ ૧ । રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
વેવિશાળ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
શીંગડાં માંડતાં શીખવશું । મનુભાઈ પંચોળી
શું શું સાથે લઈ જઈશ હું? । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
સત્યના પ્રયોગો । મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી
સરસ્વતીચંદ્ર - ભાગ - ૧ । ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

સર્વોદય । મોહનદાસ ગાંધી
સાત વિચારયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હાર્ય-માળાનાં મોતી । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હિંદ સ્વરાજ । મોહનદાસ ગાંધી
અવતરણ । સં. રમણ સોની
સમુડી । યોગેશ જોષી
અરૂપસાગરે રૂપરતન । યજ્ઞેશ દવે
અવલોકન-વિશ્વ । સં. રમણ સોની
અસ્તિ । શ્રીકાન્ત શાહ

સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ - શ્રેણી

ઈદમ્ સર્વમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
અહો બત કિમ્ આશ્ચર્યમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
રમ્યાણિ વીક્ષ્ય (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રથમ પુરુષ એકવચન (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
ઈતિ મે મતિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પશ્યન્તિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
વિદ્યાવિનાશને માર્ગે (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
આત્મનેપદી (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રત્યંચા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઈતરા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
તથાપિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
પરકીયા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઉપજાતિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ગૃહપ્રવેશ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
બીજી થોડીક (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
અપિ ચ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
એકદા નૈમિષારણ્યે (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
વિદુલા (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કથાયક (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
છિન્નપત્ર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
મરણોત્તર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કિંચિત્ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કથોપકથન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કાવ્યચર્યા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
શૃણ્વન્તુ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અરણ્યરુદન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ચિન્ત્યામિ મનસા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અષ્ટમોઅધ્યાય (વિવેચન) । સુરેશ જોષી

www.ekatrafoundation.org અને ekatra.pressbooks.pub

ઉપર ક્લિક કરતાં જ પુસ્તકોની આ રમ્ય ને સંતર્પક દુનિયામાં પ્રવેશ કરી શકાશે.

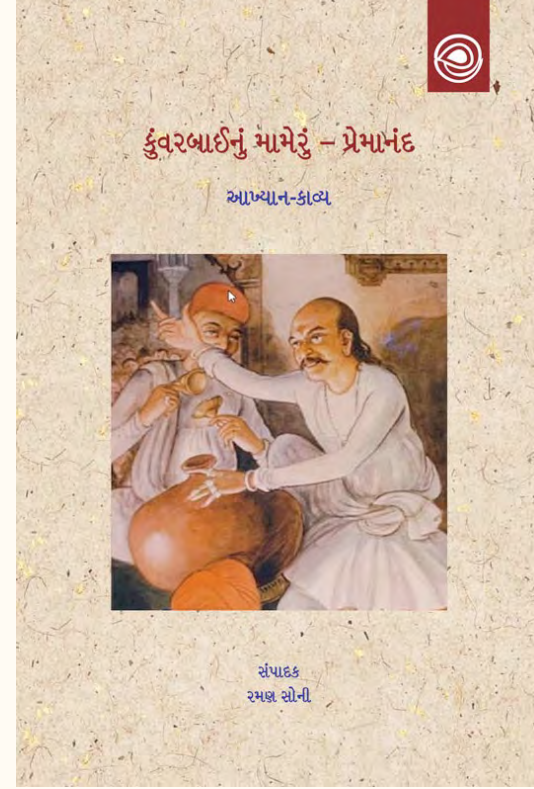
વી-ગ્રંથ

‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર આવરણ (cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

કુંવરબાઈનું મામેરું

પ્રેમાનંદ

આ આખ્યાન પ્રેમાનંદનાં બધાં આખ્યાનોમાં ઉત્તમ અને રમણીય ગણાયું છે. એ નાનું છે, સુઘડ છે, એક જ કથાપ્રસંગ પર રચાયેલું છે.

નિર્ધન નરસિંહ મહેતા, ઈશ્વર પરની દૃઢ શ્રદ્ધાથી પુત્રી કુંવરબાઈનું મામેરું ઉત્તમ રીતે પાર પાડે છે. એ મુખ્ય પ્રસંગના પેટાપ્રસંગો અને પાત્રો છે : મહેતાની ભક્તિ અને નિર્ધનતાનો ઉપહાસ કરતી ટિખળખોર પણ નિષ્કુર ને અભિમાની નાગરી નાત, એવાં હીણાં સાસરિયાં અને પ્રેમાળ નિર્દોષ પિતા વચ્ચે – શ્રદ્ધા અને સંદેહની ફડક વચ્ચે પીસાતી કુંવરબાઈ, પરમ નિઃસ્પૃહ પણ પુત્રીવત્સલ ભક્ત નરસિંહ, એમને સહાય કરવા શેઠ-શેઠાણીનું રૂપ લઈને આવતાં વિષ્ણુ અને લક્ષ્મી. આવાં વિવિધ ચરિત્રો, ઉપહાસ-ઉચાટ-રાહત-આનંદ રૂપે બદલાતી જતી પરિસ્થિતિઓ, હાસ્ય-કરુણ-અદ્ભુતના રસપલટા, પ્રસંગોને આબેહૂબ તાદૃશ કરતું ને બહેલાવતું કથાકારનું કૌશલ તેમ જ લયની, પ્રાસની, રાગઢાળની, શબ્દોની ને એમના માર્મિક અલંકરણની સુંદરતાથી સોહતુંકવિનું સર્જનકર્મ – એ બધું પ્રસન્ન કરનારું અને તે સમયના શ્રોતાઓની જેમ જ આજના વાચકને પણ રસ-તરબોળ કરનારું બન્યું છે.

આખ્યાનનો કથન-પ્રવાહ એવો અસ્ખલિત છે કે કાવ્ય આરંભથી અંત સુધી આહ્લાદક આનંદ આપે છે.

તો, હવે કાવ્યમાં પ્રવેશીએ –

– રમણ સોની

કુંવરબાઈનું મામેરું

ઋણાનુબંધ

પન્ના નાયક

છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોથી ફિલાડેલ્ફીઆમાં રહ્યાં રહ્યાં કવિતાને ક્ષેત્રે પન્ના નાયકે જે સાધના કરી છે એનાં ઉત્તમ ફળ આપણને અનેક કાવ્યસંગ્રહો દ્વારા તેમજ 'વિદેશિની' અને દ્વિદેશિની' જેવા સમગ્ર કવિતાસંચય દ્વારા સાંપડ્યાં છે. પન્નાની વિશિષ્ટતા એ છે કે એ કોઈ પણ છોછ કે સંકોચ વિના જે કંઈ લખે તે પૂરેપૂરી નિખાલસતાથી અને પારદર્શકતાથી લખે છે.

પન્ના નાયક પરદેશમાં વસતી પ્રથમ સર્જક છે, જેણે ગુજરાતી ભાષામાં કવિતા લખવાનો પ્રારંભ કર્યો. આ કથનમાં ઇતિહાસ પણ છે અને સત્ય પણ છે.

— સુરેશ દલાલ

ઋણાનુબંધ

સુમન શાહની નિબન્ધસૃષ્ટિ

સુમન શાહ

સમીક્ષક સુમન શાહે નવલકથા-વાર્તા લેખનમાં પોતીકી મુદ્રા અંકિત કરી આપી; એ પછી એમણે નિબન્ધમાં વિશેષ કામ કરવાનું સ્વીકાર્યું હોવાની પ્રતીતિ એમના નિબન્ધો કરાવે છે. પોતાના વિદ્યાગુરુ સુરેશ હ. જોષીની જેમ સુમન શાહને નિબન્ધ ઘણો વ્હાલો છે. નિબન્ધમાં એમની અનેક મુદ્રાઓ તથા ગદ્ય-છટાઓ પ્રગટી આવી છે. 'વેઈટ્ અ બિટ્', 'બાય લાઈન', 'વસ્તુસંસાર' અને 'સાહિત્ય-સાહિત્ય' – ૧ થી ૪ –માં સચવાયેલા એમના નિબન્ધોમાંથી ચયન કરીને, એમણે 'એકત્ર ફાઉન્ડેશન'-ની આ ઈ-બુકમાં, કેટલાક વિશિષ્ટ નિબન્ધો રજૂ કર્યાં છે.

આ નિબન્ધોમાં પ્રકૃતિની સાક્ષીએ પ્રગટતો વર્તમાન જીવનનો ચહેરો ભાવકોને ખસૂસ આકર્ષિત કરશે. વિદ્યા, શિક્ષણ, સાહિત્ય, કુટુંબ, સામ્રત સમાજ, નફ્ટ રાજરમતો, તૂટતાં મૂલ્યો, યાન્ત્રિક બની ગયેલું જીવન,

સમ્બન્ધોનું કે ભાવનાઓનું ખોખલાપણું, આ બધું જ ટૂંકમાં ને અસરકારક રીતે આલેખતા આ નિબન્ધકારના નિબન્ધોમાં પ્રવાહિતા અને સર્જક વ્યક્તિત્વની ભીનાશ છે. પોતાના સમયમાં રહીને વ્યતીતને ઓળખાવતા તથા વર્તમાનને મૂલવી બતાવતા આ નિબન્ધો વાચકો માટે મૂલ્યવાન ભેટ સમાન છે.

— મણિલાલ હ. પટેલ

સુમન શાહની નિબન્ધસૃષ્ટિ

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્રોત).

Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 200 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org
Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.